

Перекоп

Олесь Гончар

Перекоп

Роман

ДРЕДНОУТИ НА ВИДНОКРУЗІ

I

— Якого чорта ви прийшли до нас, греки?

Чи це справді сказав хтось, чи всім тільки подумалось про це разом у сідлах? Ні, це таки сказав, обернувшись у бік моря, отой насумрений, з худим смаглявим обличчям фронтовик. Хижакувато згорбившись, сидить на ще не вичахлім після бігу коні, рука нервово стискає замість нагайки гіллячку дикої колючої маслини, зламаної десь на скаку.

Невеликий загін озброєних ревкомівців тісно збився на забрюханих конях довкола нього, свого ватажка. Довгі вранішні тіні від коней, від погорблених у сідлах постатей непорушно лежать на степових кураях. Вологий вітер остуджує зарослі суворі обличчя. Верхівці мовчки дивляться у бік свого рідного тополиного порту, щойно обстріляного й зайнятого грецьким десантом. Знову десант. Знову в порту чути чужу мову, хазяйнують чужі люди. Кого вже тільки не бачив їхній порт за ці роки! Бачив зуавів, бенгальців, сенегальців, здоровезних чорношкірих марокканців, бачив французьку морську піхоту й цибатих англійських офіцерів, що, як додому, збігали тут по трапах на берег. Тепер ще ось греки, ці нещасні віслюки Антанти... Чого їх принесло сюди? Що їм тут треба на Україні?

Цей роман вперше було оцифровано бібліотекою УкрЛіб. Будь ласка, при використанні матеріалів сайту вказуйте посилання на першоджерело <http://www.ukrlib.com.ua>

Самого порту не видно звідси, даленіють лише високі тополі над ним. Хто і коли їх посадив? Ще не було порту, а вони вже росли тут, шуміли край степу, на глухій рибальській косі.

Порт молодий, один з наймолодших портів українського Півдня. Перед самою війною відкрили його для себе степові мільйонери, овечі королі та "репані лендлорди" — хуторяни, і за короткий час, за кілька передвоєнних літ, дорогу в цей порт уже взнали баришники всього світу. Експортери, ділки, хліботорговці все літо товклися тут. Великі й малі торговельні судна під прапорами різних держав охоче завертали сюди.

Високі тополі — то було перше, що бачили іноземні капітани, наближаючись з моря через Каркинiтську затоку до Хорлів. Ще не видно було берега, ще не видно було портових амбарів та рибальських халуп, а тополі вже височіли гуртиком на обрії, стрункі та гінкі, єдині в неосяжнім просторі між небом і морем. Здавалось, що ростуть

вони не на суші, не на материку, а вигоняться вгору просто з морської синяви.

В морські біноклі розглядали їх капітани всього світу. Звідки оця жива тополина готика в краю степового безмежжя, в краю сивополинових українських прерій? Рослинність повсюди тут цупка та колюча і здебільшого — низькоросла від постійної боротьби з вітрами. Тільки тополі гордо височать над усім.

Тополі, тополі... Є щось тужливе в їхніх задумливих силуетах, є щось беззахисно дівоче в їхній тополиній струнності. Мов дівчата-заробітчани, прийшли крізь гарячі степи десь із півночі і в задумі стали на віддаленій рибальській косі високим дозором рідного краю. Щовесни вбираються в зелень, а щоосені знов роздягають їх до білокора пронизливі норди та ости... Ніжні пісенні дерева, де беруть вони силу, оту пружну міць протистояти вічним вітрам та буранам? Літо й зиму бринять, тужливо гудуть на відкритому березі, до самих верховіть обстріляні солоними бризками штормів.

Небо —

та море —

та похилені вітром тополі...

Це було все, що бачили іноземні капітани, наближаючись до цих берегів.

Однак не стільки вабила їх зір жива краса українських тополь, скільки вабило те, що відкривалось їхнім очам потім, уже при вході до порту. Ряди величезних амбарів та лабазів тіснилися понад берегом; гори степового золота — налітої сонцем пшениці, що її не вміщали сховища, розлягались просто неба, золотились між тополями по всій території порту. Три могутніх мости-естакади були перекинуті з берега далеко в море, на глибін, щоб зручніше було вантажитись океанським суднам.

З року в рік безконечними валками рухались сюди зі степових економій рипучі чумацькі мажари, навантажені відбірним експортним зерном та тюками тонкорунної вовни. В зашкарублених постелах, в перетлілих до рубців сорочках брели біля волячих ярем батраки, похмуро правлячи до моря степові багатства. Океанські судна не встигали поглинати щедрю данину Таврії... Навряд чи мали десь в Індії або на африканських берегах перші завойовники-колонізатори такі неймовірні зиски, як мали їхні потомки отут, на світлому таврійському березі.

Радісна лихоманка трясла експортні контори. Відкривались відділення банків, день і ніч гуркотіли на естакадах вози та обливались чорним каторжанським потом вантажники, спотикаючись по трапах з семипудовими ковшами та лантухами на плечах.

Попогнув там молодого свого хребта, попопиряв задушними літніми ночами кленові ковші по трапах і оцей худоліций, що, насупившись, сидить зараз на коні,— ватажок загону. Дмитро Килигей звати його. З-під кущуватих брів — недобрый поблиск сірих очей. Під смаглявістю обличчя проступає нервова блідизка. Торік, за гетьманату, сидів він у херсонській цитаделі, в камері смертників, і звідти виніс оцю блідизну, і відтоді не гасне в очах його оцей жагучий лихоманковий блиск.

Ще хлопцем прийшов він із степової Чаплинки на роботу в Хорли, так уже потім і не розлучався з гірким вантажницьким хлібом, тут і оженився на дочці портового

вантажника. На фронті служив у кавалерії, добув лаври "георгія" за солдатську доблесть, а повернувшись з румунського фронту додому, першим взявся з товаришами наводити нові порядки, створювати ревком. Як собі, вірять йому товариші: з тих він, що голову дасть відрубати, аби лиш революція жила! Ходили в народі чутки, що це саме він, оцей Килигей, був причинцем смерті степової мільйонерки Софії Фальцфейн, одним своїм виглядом нібито відправив стару лиходійку на той світ, коли, обвішаний бомбами, заявився до неї в гості з товаришами фронтовиками саме в той час, як вона, зібравшись тікати за море, в оточенні приживалок, ждала з моря погоди в оцих ось Хорлах.

Мінялися влади. Круті повороти робило життя. Гетьман Павло Скоропадський не знайшов з Килигеєм спільної мови: мурована цитадель стала між ними. З камери смертників Килигея звільнили повсталі херсонські робітники. Після повернення з в'язниці був у Хорлах головою ревкому, і ось тепер довелося, кинувши і ревком, і жінку, і дітей, опинитися на становищі бездомного — з жменькою товаришів "у чистому полі.

Трапилося все зненацька: ледь зажеврівся світанок — посипалося скло з вікон рибальських халуп, один за одним загрякали в порту важкі снаряди; ще люди не отямилась, як кілька темно-сірих сталевих акул уже мчали з моря на порт, перекликаючись тривожними гудками сирен.

Грецькі міноноски!

Чого вони прийшли сюди?

Що їм тут треба?

Налитий люттю погляд Килигея з-під кущуватих брів спрямований у бік порту. Щелепи міцно зімкнуті, перекошені мовби назавжди люттю чи болем. Не може він думати спокійно про тих, що зараз хазяйнують отам, у його рідному порту. Віслюки! Холопи капіталу! Зайди непрохані! Женуть їх у двері, а вони лізуть у вікно. Тільки виперли їх з Херсона, а вони вже ось вдерлись в Хорли. Налетіли, зняли пальбу, розвалили ударом снаряда ревком.

Куди ж тепер?

Випроставшись у сідлі, Килигей, озирнувся навкруги. В степу — березнева відлига. Рівнина й рівнина, як безкрай артилерійський полігон. Торішні кураї, протряхаючи на вітрі та сонці, поволі бурішають, стають схожими на клубки окопного колючого дроту. Ось вітром зірвало з кореня один із таких клубків, і вже став він перекотиполем, покотився, підстрибуючи, степом все далі й далі.

Товариші ждуть команди.

Килигей, змахнувши колючим оцупком маслини, круто повернув коня на північ, на Чаплинський тракт. — За мною!

Змішана з снігом багнюка, розлітаючись, застріляла з-під копит.

Дедалі меншими стають верхівці в степу. Тільки небо над ними — розпросторене, підняте провесінню — залишається по-степовому величезним.

II

На околиці Чаплинки — озброєна вилами дядьківська застава. Шлях при в'їзді в село захаращують підняті барикадою борони, грізно шкіряться перекинутим вгору

залізним зуб'ям — не проскочить ніяка кіннота. Селяни в кудлатих чабанських шапках товпляться край дороги, вкривають брезентом дерев'яного воза з піднятим, наведеним кудись у бік моря дишлом,

— Ну що, Дмитре, схоже здалеку на шестидюймовку? Злякається хранцуз?

Килигей з Недобрим усміхом оглядає дядьківську "шестидюймовку".

— Не так їх треба лякати.

Серед дозорних застави — його, Килигеїв, батько. Сухий, легкий, мов джигіт, незважаючи на свої сімдесят років. Зір — як в орла: сам втягує нитку у вушко. Поздоровкавшись із сином, спиняється поглядом на змилених, тремтячих конях:

— Чого це гнали так?

— Прикрутило, тату,— синове обличчя потемніло.— Гості в Хорлах! Непрохані гості...

— Котрі ж саме?

— Греки..,

Старого наче жаливою хто стьобнув:

— А нащо ж пустили?

Син мовчки витримав колючий, докірливий батьків погляд. Старий солдат, батько й досі — ще з японської — зберіг унтерську бравість: весь — як пружина. Після смерті старої живе при меншому синові Антонові, що недавно привіз невісткою батькові в хату якусь севастопольську кралю, ледве чи не адміральську дочку. Старий визнав її, проте сорочки сам собі пере, не дозволяючи невістці ходити за собою.

— А у вас що це тут? — звертається до селян Килигеїв друг, бородатий матрос Артюшенко.— Боронами обіклались, вози витягли на позицію...

— Вони на нас жерлами дредноутів, а ми на них хоч оцим,— киває не підняте дишло старший застави — велетень фронтовик у обстрьопаній шинелі з обпаленими полами.

— Порішили, що хоч пропадем, а вовків у кошару не пустимо! — каже Явтух Судар, корчомакуватий, зарослий, як ведмідь.— Кадети налітали оце з Перекопу, хотіли людей набрати, та дулю взяли.

— В шию витурили ми їхню комісію з села,— втручаються в розмову інші.— Вже, думаєм, як іти на їхню мобілізацію, то краще самим себе мобілізувати.

— Тепер вся наша Чаплинка,— пояснює старий Килигей синові,— вважай, що мобілізована...

— Проти кого?

— Проти біляків, і проти француза, і проти грека...

— Тоді нам з вами по дорозі.

Дядьки розтягують борони вбік, звільняють дорогу перед кінями.

— Карателів ждемо,— кивнувши у бік Перекопу, пояснює Дмитрові батько.— Гарби петель з манільських канатів нібито вже приготовано на нас там, щоб вішати всіх підряд.

— Ну, та й ми не дрімаємо,— зауважив Явтух Судар,— розіслали гінців по селах,

б'ємо на сполох. Хотіли й до вас посилати...

— То, виходить, ми саме на аврал? — випроставсь у сідлі Артюшенко,

— Просто до волості їдьте,— звертаючись до сина, порадив старий Килигей.— Там зараз сходка збирається, допоможете нашим.

— Бо ніяк собі диктатуру не встановимо,— додає, криво посміхнувшись, Судар.— Яку не приміряєм, все не підходить: і та муляє, і та тісна.

Загін потюпачив до центру села. Село величезне, на кілька тисяч дворів, з одного такого села можна полк сформувати. Просто через село — старовинний Чумацький тракт з Криму на Каховку. На майдані, де раніш збиралися ярмарки, зараз бойовий розвирований табір. Розкладено вогнища, пахне чабанською кашею, всюди людно, шумливо.

Помітивши прибуття хорлинських, з натовпу до них поспішає керівник повстання Баржак, давній товариш Кидигеїв. Шершнем колись дражнили його в селі. Низькорослий, міцний. Вилицювате, землистого кольору обличчя весь час якось задерте підборіддям угору. На голові заношена, ще, видно, окопна шапка-плетьонка.

— І ви до нашої каші? Ну, спасибі,— каже він, міцно стискаючи Килигееві руку.— Глянь, мов на дріжджах, росте повстанське військо! Прибули маячани, каланчавдкі, тепер ось ви, ще он хтось їде...

Люди вже дивилися в степ. Із-за обрію витикалися якісь дивні силуети.

— Чи не по двоє в сідлі?

— Справді, таке, як по двоє,— повипростувались біля казанів кухарки.— Чи це вже вояків стільки на світі піднялось, що по двоє на коня лізуть?

— По двоє на одному коні, ну й ну,— реготав збоку Мефодій Кулик, споконвічний пастух, що все життя випасав по фальцфейнівських маєтках табуни робочих верблюдів.— Та то ж вони на двогорбих їдуть!

— Строганівці!

Незабаром підводами у верблюжих упряжках в'їхали на майдан строганівські повстанці. З передньої підводи зіскочив дебелий дядько в засмальцьованім короткім кошушку без коміра, густо загоріла шия виглядала з кошушка якось по-бичачому сердито, наче тільки випорснула з ярма або знову готується в ярмо. Підводчика цього всі тут знали: Оленчук Іван Іванович — сиваський солевоз, виноградар і, як і брат його, майстер розшукувати солодку воду в солончаковім присива-ськім степу... Круті жилисті в'язи йому після фронтової контузії скрутило трохи набік, і голова на них майже не рухається, однак, незважаючи на контузію, чоловік ще, видно, при силі, руки дублені, міцні, почувається, як обіймуть,— спроста не випручаєшся. Здоровкаючись з Куликом, своїм однополчанином, Оленчук жартома так здавив йому долоню, що той аж крекнув.

— Значить, є ще, дядьку, сила в руці? — сміялася молодь.

— Коли хто розсердить, тоді ніби ще є...— відповів Оленчук і, обернувшись до воза, взявся видобувати з дна його опецькуватий, наповнений чимось важким мішок. Видобувши, кинув його до казанів.

Парубки одразу стовпились над дядьковим мішком, стали пробувати силу: ану, хто

підніме? Силкується один, другий... Не підійме! Регіт розлягається навкруги:

— Не поснідавши, за дядьків мішок не берись!

— Що ж це воно там? Понагиналися зацікавлено:

— Сіль!

— Ми думали, дядько патронів нам привіз, а він солі...

— Чим багатий...

— Без солі людина теж не проживе,— сказав Бар-жак, підходячи з Килигеєм до воза.— Якби оце нам до солі та ще й патронів пудиків кілька! Дуже було б до речі!

— Патрони ростуть у ціні,— похмуро вкинув огрядний вусатий чолов'яга, командир маячанський, Петро Кутя.— Чули он — Антанта з біляків по пуду пшениці за один патрон бере.

— Ну, нам вона й так винна,— глянув на Килигея Баржак,— багато заборгувала... За оті ковші, що тягали їй по трапах, га, Дмитре?

Килигей глянув туди, де за обрієм ховалося море:

— Н-да, заборгували... З душі витрясем.

Вони рушили до волості. Тільки підійшли до волосного ґанку, щоб починати сходку, як раптом десь із-за церкви почулася, наближаючись, пісня. Зупинились, очікуючи.

Браз натовп сколихнувся, розступився, даючи дорогу новим прибульцям: верхи на зморених коненятах в'їжджала на майдан асканійська батрацька молодь. На грудях — червоні стрічки, за плечима — в кого берданка, в кого гвинтівка, а в кого й саморобний спис на мотузку.

Попереду на кошлатій шкапині їде, всміхаючись, юнак в злиденному картузику, в обстрьопаній австрійській шинелі. Худючий, по-весняному обшерхлий, на довгій хрящуватій шиї гостро випинається кадик.

— Яресько?! — здивовано вигукнув з натовпу чаплинський атагас Мануйло.— Замість гирлиги вже берданка?

Хлопець саянув усмішкою:

— Як бачите!

— Отак діло обернулось... Ще ж наче вчора в мене підпасичем був.

— А тепер боєць проти Антанти буде,— оглядаючи Яреська, докінчив Баржак.— Чи яку ви, хлопці, програму привезли?

— Та яку ж,— Яресько на мить задумався, потім, знов засвітившись усмішкою, випалив одним духом: — Програма наша ясна: за волю і свободу на всім земнім полушарії!

III

Як жити далі? Яку владу проголосити в Чаплинці? Сходка була про це.

— Не треба нам ніякої влади! — вилетівши з гирлигою на ґанок, закричав Мефодій Кулик на самім початку сходки. Мабуть, уперше оце доводилось йому стояти перед народом, і вигляд він мав чудернацький, був якийсь наче підстрелений у своєму перетягнутому пруті, поруділому від дощів сіряку. Гостра — віхтиком — борода йому теж поруділа за роки пастухування, вилиняла від сонця та від негоди, набувши якогось

кураєво-полинового кольору.

— До живого обшмугали шию всякі хомути,— він вдарив себе по шиї,— нових не хочу! Без хомута ще хочу пожити! Вільним на волі! Сам собі владою буду!

— Безвладну владу давай! — весело вигукнув із натовпу Антін-моряк, молодший брат Килигеїв.

"Безвладну владу"? Дмитро Килигей, що стояв на ганку серед чаплинських вожаків повстання, при цьому вигуку піймав на собі, ніби ненароком кинутий, насмішкуватий погляд Баржака. "Чуєш, чого твій братуха забажав? Анархістським душком у флоті пропах".

А довкола Антона вже зривались інші голоси:

— Чаплинську республіку давай!

— Як Висунська! Як Баштанська!

— Свого, чаплинського, президента оберем!

Один із чаплинських вожаків — булькатий артилерист Житченко, з рубцем на всю щоку, штовхнув Килигея ліктем:

— Ну й орли... Перепелину республіку їм подавай. Над майданом, заглушаючи Антонових крикунів, уже розносилося жіноче лементування:

— Республіка в Чаплинці? Та чи на вас не тю?

— Оце щоб самі собі серед степу широкого?

— А які ж гроші ходитимуть?

Кулик, який все ще стояв на ганку перед людьми, збадьорено вимахнув гирлигою:

— Я сам вам купу грошей напечатаю! Дайте тільки машинку!

Його підняли на сміх.

— Фальшивомонетчик! В кутузку його.

— Ну, як хочете,— образився Кулик, під загальний регіт сходячи з ганку.— Моє таке: прокукурікав, а там хоч не розвидняйся.

До ганку, грубо працюючи плечима, вже пробивався інший промовець.— Серьога Білоусенко, або по-вуличному Хлопешка. Здоровенний, мордатий, в смушевій шапці і в перехрещеній ремінням венгерці, він, видобувшись на ганок, став до людей так, щоб усім було видно бомби, що теліпаються в нього при боці. Чекаючи, доки миряни вщухнуть, Хлопешка недбало виставив ногу, відпустив губу, наче ось-ось хотів плюнути. Баржак з глибини ганку стежив за ним звіркувато, неприязно. Що йому тут треба, оцьому Хлопешці? Син чаплинського крамаря, зайдиголова й бешкетник. Хлопешка майже не жив дома, зникав кудись по місяцю та по два, повертаючись у Чаплинку щоразу з іншою піснею на губах. Якої ж він заспіває сьогодні?

— Народе села Чаплинки! — загорланив Хлопешка, гуляючи поглядом десь понад натовпом.— Роздумувати ніколи. Щохвилини може вдарити на сполох отой, що на дзвіниці стоїть, чатує Перекопський шлях! Кажуть, гарби готових зашморгів з морського каната везуть проти нас, щоб перевішати всіх! А як до того дійде, то — ви знаєте — мені першому в них петля, бо я перший був серед тих, хто свистів на офіцерську їхню комісію та гнав її з села! То чи ж для того ми повставали, щоб

погубити молоду свою жисть? Я знаю, Баржак вас тут буде схиляти до Советів, намовлятиме триматись до приходу червоних, а де вони? Де його Червона Армія? Доки вона тут зачервоніє в нашій степу, ми з вами, братове, сім раз посиніємо!

— А ми, по-твоєму, хто? — вигукнув котрийсь із натовпу фронтовиків, що стіною стояли перед самим ґанком.— Ми і єсть Червона Армія!

Хлопешка, ніби не почувши, загорлавив ще дужче:

— З діда-прадіда була наша Чаплинка українською, і влада в ній мусить бути наша, українська!

Баржак, що досі стримувався, рвонувся з глибини ґанку, як у бій:

— Не тобі, Хлопешко, Україною клопотатись! Хлопешка мовби цього тільки й ждав.

— Ти що мені рота затуляєш, диктатура? — втягуючи голову в плечі, враз охижілий, обернувся він до Баржака.— Ще тобі, астраханському каторжнику, про Україну балакати.— Він натякав на Баржакове минуле, на те, що після подій 1905 року той кілька років відбував заслання десь на соляних промислах в Астраханській губернії.

— Про каторгу ти помовч,— почулися з натовпу обурені голоси.— Хіба не такі, як твій папаша, кували його в кайдани?

— За папашу я не одвітчик! — огризнувся Хлопешка.— А перед революцією в мене свої власні заслуги...

Серед фронтовиків знявся рух невдоволення:

— Годі тягти волинку! Викладай, що ти хочеш!

— Схаменіться, доки не пізно. Схаменіться, коли не бажаєте, щоб Баржак у петлю вас завів,— знову затягнув своєї Хлопешка.— Ще вихід є!

Громада притихла.

Хлопешка урочисто надувся і, перечекавши якусь мить, нарешті вибовкнув те, ради чого, мабуть, і виліз перед люди:

— Викиньмо над Чаплинкою нашу рідну жовто-блакитну хоругву! Подаймо знак на Дніпро козакам української Директорії та їх отаманові Савелію Гаркуші!

Майдан при згадці про свого земляка загомонів, захвилювався:

— З якими сьогодні він гавка, твій Савка?

— Від кайзера, мабуть, уже до французів перемай-нув?

— Не прийняли. В Олешківських плавнях воші б'є з своїми козаками!

Хлопешка налився кров'ю.

— Оце ж дожились: в плавні загнали Україну! Колись степами володіла, а тепер у шелюги дніпровські всю її затовкли. Отакі тільки ще, як Савелій Гаркуша...— і не доказав: на ґанок уже, ніби вітром, винесло знов Кулика.

Рішуче відштовхнувши плечем Хлопешку, стукнув гирлигою, залемментував у якомусь буйному відчаї:

— Люди добрі! Миряни! Товариші! До Гаркушиної тарахторії кличе Хлопешка... Чорти батька зна що воно за тарахторія, тільки коли підходить вона Гаркуші, то нам з вами аж ніяк не підходить! Міню свій хлаг! Не хочу безвладної влади! Диктатуру на Гаркушу давай!

Фронтовики, зі сміхом проводжаючи Кулика з ґанку, теж дружно загули, заколихались довкіл:

— Диктатуру! Диктатуру-у!

Баржак, вибравши момент, вихопивсь на край ґанку:

— Може, годі нам усяких тут петлюрівських недобитків слухати? — він метнув презирливим поглядом у бік Хлопешки, що, виставивши бомби, стояв перед самим ґанком.— Може, послухаємо тих, кого привела до нас революційна солідарність і з ким нам пліч-о-пліч на ворога йти?!

Сходка, притихнувши, чомусь звернула погляди на Килигея, героя прапорщика, про якого в зв'язку з таємничою смертю Софії Фальцфейн ще й досі ходили по селах всякі легенди. Килигей не примусив себе ждати: звичним кавалерійським рухом придавивши на голові папаху, ступнув наперед.

— Про Петлюрину Директорію тут говорилося,— твердим голосом почав він.— Про ту саму, що в ногах одеської Антанти повзала та казарми в Києві драїла, готуючи їх для англо-французьких військ. Холопка, маріонетка, і така їй ціна. Ще тут про Україну говорилося. Ми теж за Україну, тільки не за таку — за іншу. Хочемо України не французької, не грецької, не англійської, не американської... Хочемо України української, червоної, своєї!

Схвальний гомін прокотився по майдану.

— Червону дайош! Червону! — дружно неслося звідти, де стояли асканійці на чолі з Яреськом.

Килигей, випроставшись, тільки намірився продовжувати, як раптом ніби просто над головою в нього гулко ударив дзвін. Все стихло на мить, заніміло. Тільки лита чаплінська мідь тривожно, похмуро гула над степом:

— Бо-оу... бо-оу... бо-оу.

Моторошно ставало на душі. Ніхто не знав, що віщує Чаплінці це загадкове, суворе, як поклик самої долі, бовкання, але всі чомусь обернулись у бік Перекопу.

— Ідуть! На конях з тачанками! — Від дзвіниці мчав задиханий підліток-дозорець з біноклем, що теліпався йому на грудях.— В Чумакову Балку спускаються!

Карателі? Так швидко їх не ждали. Не встигло ще й сформуватись стихійно виросле військо, ще все тут, мов ярмарок, ще й командира над ними нема. Баржак? Злий, як шершень, але скільки ж він там в окопах пробув — газів отруйних наковтався та й додому... Погляди всіх — в тому числі й Баржаків — самі собою зійшлись на Килигеевій постаті: він! Прапорщик, груди мав у бойових хрестах, проти гетьмана, проти кайзера людей гуртував. Щоправда, лівша він, з лівої, кажуть, рубає, але рубає так, що інший і правою не вруба!

— Приймай команду, Дмитре,— неголосно сказав Баржак.

Килигей окинув суворим поглядом сходку, ніби зважував сили, ніби в думці шикувал уже в єдину бойову лаву всіх оцих чабанів та необстріляних батрачуків, вчорашніх окопників, батареїців, пластунів та гусарів... Чи давно кидали фронти, заганяли штики в землю, а тепер ось їх знову жде боротьба. На фронтників найбільша

надія. В сірих шинелях, з гвинтівками всіх систем обступили ґанок, похмуро смалять махорку, спідлоба поблискують на Килигея: "Давай, мовляв, берись!"

По-командирському випроставшись і ставши одразу мовби ще вищим, гучним голосом скомандував:

— Сходку закрито! Командири загонів — до мене!

IV

Тиша... Тиша.

Спорожнів майдан. Спорожніли вулиці. Прищухла, ніби вимерла Чаплинка, тільки чабанські папахи та солдатські сірі шапки сторожко стирчать всюди з-поза глиняних загат, виглядають із-за хлівів та заготовлених для палива куп кураю.

Знав Килигей, що робить, коли запропонував командирам розбарикадувати Перекопський шлях, навмисне впустити ворога в село, щоб тут, а не в полі дати йому бій. Сюди тільки замани, а тут і стіни допоможуть! Замість тинів та парканів, у Чаплинці всюди, як і в інших південних селах, тягнуться від двора до двора товсті, литі з глини та кураю вали, так звані "загати".

За однією з таких загат, серед Куликового злиденного подвір'я, стоять обскубані Оленчукові верблуди — жують курай. Неподалік, в суточках між копицею кураю і повіткою, причаїлись з ґирлигами в руках Оленчук і Кулик. Вигідну зайняли собі позицію. Так у таврійських селах стають засідками на вовків та лисиць, яких за роки війни багато розвелось в задичавленім, забур'яненім степу: стають дядьки звечора з ґирлигами на причілку і годинами ждуть, доки звір наблизиться, пробираючись до кошари чи до курятника.

Серйозні, задумливі обидва — Оленчук і Кулик. Час від часу то один, то другий визирає через загату на шлях — чи не показалися ще... Вулиця безлюдна. Нікого.

Отак знову стоять вони на посту. Разом під Карпатами були, в одній батареї служили. Думалось, коли, кинувши фронт, голосували ногами за мир, що ніколи вже більше не доведеться воювати, а отже, довелось: замість царської, видно, інша, дядьківська, війна починається! І хоч не в шинелях, а в своєму домашньому обидва — той у козушку, а той у сіряку — і хоч, замість трюхлінійок, чабанські ґирлиги в обох у руках, а це таки війна. Їхня війна, дядьківська, народна. Там воювали, не знали й за що, а тут діло ясне — за себе, за тих он блідих та сопливих, що злякано з вікон виглядають. Хто на них іде? З дредноутами та наддредноутами прийшли, сила-силенна, кажуть, чорношкірих в Севастополі висадилась. І чорношкірі, і білошкірі, і французи, і греки — всі на них. По Гені-чеську б'ють, берегові села розстрілюють з морських гармат, з Хорлів Килигея з усім ревкомом вигнали. Хмарою з моря насуваються, лізуть у степ, як сарана.

— Чув, Іване,— напівголосно звернувся Кулик до Оленчука,— що греки в Херсоні при відступі нарobili? Наталка, дівчина он сусідська, прибігла звідти вночі, в аблаката там служила: страхіття, каже. Облави на людей. Тисячі мирних горожан нагнали в портові амбари, зачинили як заложників, а потім з корабельних орудій по них. Такого беззаконня не було ще. Мабуть-таки вирішили всіх нас винищити, щоб і званія нашого

не було.

— Все усмиряють,— з гіркотою відгукнувся Оленчук.— В себе там, кажуть, давно вже без царів живуть, а як ми піднялись, так зразу усмиряти.

— Вони нас нібито вже й поділили між собою: Кавказ то Англія собі нібито бере, а нас на сто літ вперед французів чи Америці оддано.

— Ой, чи не рано взялися вони нас паювати,— сказав Оленчук і замислився.

— А ми ще самі тут у себе колотимось, ніякої поміж нами згоди, а вони тим часом лізуть, лізуть. І чим їм наша Україна так до душі припала?

— Кажуть, безпорядки в нас тут, правити самі собою не зумієм,— розважливо, мовби думаючи вголос, сказав Оленчук.— А тільки ось що я думаю: яка б не була наша влада, хай молода, хай, може, й невміла, а тільки проти їхньої, заморської, вона завжди буде краща. Свободу людям не дарують, з десантами не привозять. Хто б не прийшов зі зброєю панувати в наш край, Франція, чи Англія, чи Америка, але ніяка прийшла влада ніколи не стане матір'ю нашим дітям, завжди вона буде мачухою для них.

— Мачухою, правда твоя,— погодився Мефодій,— але ж сила яка в них! У них там на дредноутах, кажуть, гармати такі, що й людина крізь жерло пролізе.

— Степом дредноут не піде — тут ми господарі. Крізь хати за городами видно їм степ. Якийсь час

обидва мовчки дивляться туди. В усі краї відкритий степ — на схід до самого Сиваша і тридцять верстов безлюдного степу до Перекопу. Рівний, як море, ні за що зачепитись.

— Ох, нелегко, нелегко буде відборонитись від них, Іване. Та ще бог при створенні світу поскупився для нашого краю. Не дав нам захисту ні з моря, ні з суші. Святими горами високими, як отими Карпатами, обгородив би її звідусіль, нашу Вкраїну!

Оленчук засопів, помовчав.

— Горами, горами б високими заслонитись від них, це правда,— сказав роздумливо.— А то на роздоллі, на вічному белебні живемо.— Він знову помовчав.— Та коли вже з горами не вийшло,— голос його раптом став твердішим,— коли вже бог для нас, Мефодію, гір кам'яних зажалів, то треба іншого якогось захисту шукати.

— Грудьми?

— Грудьми рідний край заслонити!

— Ой, яких це, Іване, грудей треба.

Обидва раптом насторожились. На протилежнім боці, де перед цим фронтовики, стоячи по двоє, по троє по причілках, спокійно розмовляли й курили, враз зчинився якийсь рух: зашамотались туди-сюди шапки, позивали одна за одною, вже тільки ріжечки їх вид-ніються із засідок та дула гвинтівок стирчать на шлях. "Ідуть, ідуть",— почулись приглушені голоси десь поблизу за повіткою.

Оленчук виглянув на шлях. В'їжджають! Заповнюють край села всю вулицю. Пустивши поводи, їдуть повільною ступою, розглядаючись на всі боки і, мабуть, дивуючись безлюддю та незвичній тиші, якою їх зустрічає ця бунтарська, що третій рік ніяк не вгамується, Чаплинка.

Топ-топ, топ-топ... усе ближче. Кокарди, кокарди, кокарди! Сама офіцерня. Добрі коні під ними сторожко стрижуть вухами, ступають вперед якось неохоче. Пристаркуватий, з обвислими щоками офіцер, що їде попереду, раптом, сердито набундючившись, дав шпори коню. Всі перейшли на рись. Із засідок сотні очей зірко стежать за ними, а вони ще не бачать нікого. Ось вони вже зовсім близько, чути, як тривожно схрапують коні, плавко пропливає на рівні вікон кулеметна тачанка.

І раптом... небо наче розколосось: лунко бовкду-ло десь угорі, ударив великий дзвін, і, ніби від його удару, передній офіцер, змахнувши руками, повалився з коня.

Бовкнуло вдруге — і повалився другий.

Кадети отетеріли. В першу мить, видно, ніхто з них не міг збагнути — чому падають передні? За гулом дзвону їм не чути було поодиноких гвинтівочних пострілів, що блискали з дзвіниці, і, здавалось, передні падають самі собою від самого отого бовкання, що розколювало небо над ними. Не встигли вони отямитись, як вся вулиця вже забабахкала пострілами: то причаєні по засідках стрільці, за поданим з дзвіниці сигналом, дружко відкрили вогонь по дарателях.

Падають убиті, схарапуджено здиблюються коні, хтось кричить: "Розвернути тачанку!" — але її вже ніяк не розвернути: все збилося в купу, вершники кидаються хто куди, як у пастці. Одні, відстрілюючись, подалися назад, інші вже гасають по дворах, перескакують кіньми наосліп через загати.

— Ату їх, ату! — накочується все ближче грубе, нещадне, дядьківське, і Оленчук, весь насторожившись, сердито гукає Куликові:

— Пильнуй!

І, пригнувшись за кураєм, націлює гирлигу так, наче жде, що ось-ось плигоне на нього через загату звір або роз'ярілий вершник на здибленім коні.

Дзвін на дзвіниці все гуде й гуде — переможно, владно, — і мідний гул його широкими хвилями котиться над селом, далеко розходиться над протряхаючим, провесінню напоєним степом.

По всьому селу — гвалт, пальба, лементують люди, гасають по городах здичавлені без верхівців коні, з гуркотом провалюючись на дядьківських погребях.

Двоє спішених біляків з ручним кулеметом, петляючи городами, тікають кудись навмання. Час від часу вони на мить зупиняються, один підставляє плече для упору, другий, приклавшись, б'є короткою чергою по переслідувачах, по чаплинських кураях та повітках. Дзижчать кулі, з дзенькотом ви'сипаються з вікон шибки. Відстрілявшись, біляки підхоплюють кулемет і тікають далі.

Яресько, не відстаючи, женеться за ними. Дядьки з вилами, що теж гнались, вже один по одному повідставали, а він ще женеться. Вирішив будь-що добути оту їхню штуку, що так здорово б'є.

Коли кулі дзижчать над ним, він з лету заривається носом у землю, а коли ті, відстрілявшись, кидаються тікати далі, він уже знову піднявся і, не чуючи ніг, мчить за ними, раз у раз стріляє по них на бігу із берданки. Б'є, б'є — і все мимо! Десь із засідок, із-за хлівів інші теж палять по них, хтось кричить: "Доганяй, переймай!"

"Дожену,— блискає думка Яреськові.— Хоч до Перекопу гнатимусь, а кулемет буде мій!"

Ось один із них уже впав — його підбив не Яресько, чиясь невідома куля перейняла, а той, другий, підхопивши кулемет, скрутнув убік і тікає, тікає далі! Не стріляє вже, бо немає плеча! Іноді він, спотикаючись на бігу, озирається, і тоді видно його бліде, як смерть, обличчя. Яресько випалив ще раз навздогін, і той нарешті кинув кулемет і, позбувшись його ваги, припустив ще дужче, розігнався кудись просто в степ.

Підбігши до кулемета, Яресько радісно вхопив його, крутнув сюди-туди — небачений! новісінький! — і, не знайшовши поблизу нічого придатного для упору, розпластався — як був — на землі, націлюючись услід втікачеві. Кляц! Кляц! — не стріля! Що за чорт? Знову — кляц, кляц, кляц... А той уже далеко. Вже якийсь верхівець, вискочивши із-за крайніх будівель, швидко наздоганяє його.

Яресько, полежавши, ще раз досадливо кляцнув, вилаявся і спересердя плюнув. Десь за спиною в нього почувся сміх. Обернувся — біля колодязя цілий гурт розчервонілих, розпашілих після бою повстанців.

— Що, не стріля, браток? — підходячи до Яреська, весело каже молодший Килигей, моряк. Побитий віспою, рудобровий, з круглим лицем, що розмордатіло на морських революційних харчах, він ще й зараз хвер-цює в безкозирці з написом на лобі "Дерзкий", за що його прибулі повстанці так уже й охрестили: Дерзкий.— Ану, дай лишень, я спробую! — звертається він до Яреська і, взявши в^руки кулемет, тільки прицмокнув: — О, та й не дивно, що не стріля. Він же без патронів! — І насмішкувато глянув на Яреська.— Як же це ти хотів вести вогонь, браток?

Яреськові від такого конфузу аж рум'янець виступив на обшерхлому, блідому від хвилювання обличчі.

Кулемет тим часом пішов по руках.

Житченко-артилерист, хмурачись, уважно розглядає трофей:

— "Люйс" називається. Англійський... Доводилось на фронті і з таким мати справу.— І, передаючи кулемет Яреськові, додає: — Бережи! Він ще нам знадобиться.

Перекинувши кулемет на плече, Яресько рушає з товаришами до майдану. Тільки тепер помітив, що бій, власне, кінчився. Гвалт спадає, пальба вщухла, по городах дівчата та хлопчак з веселим галасом ганяються за офіцерськими кіньми: ловлять!

Незважаючи на конфуз із цим "люйсом", легко й радісно було Яреськові на душі. Пережив бойове хрещення. Кулі дзижчали так близько, як ніколи ще над ним не дзижчали, але знав, чомусь був певен, що не вб'ють вони його, ні, ні, ні! Пригинався, падав під їхнім подзизкуванням, але страху не відчував, тільки лоскотно було йому від самого цього повітря — повітря бою.

Перемога! Схвилювано калатається серце, і все тіло тремтить від радісної перенапруги, грає кожною жилкою від повноти молодих сил, що бурунять у ньому. Так гарно навкруги! Вітерець і сонце! І пахне весною!

Крокуючи за Дерзким, Данько раз у раз з затаєною гордістю коситься на свій трофей. Добув! А що без патронів, то не біда: ще й патронів добуде!

На майдані — радісний гомін, штовханина, як на ярмарку, всюди бурує розхристане, збуджене боєм повстанське військо.

Килигей, теж збуджений, повеселілий, оглядає з командирами захоплену кулеметну тачанку. Дядьки при-тягли її сюди самотужки: поранених коней довелося випрягти, зараз промивають їм рани.

Коней на майдані щодалі більшає. Дівчата та галаслива дітлашня уже ведуть звідусіль щойно виловлених по городах кадетських скакунів.

— Приймайте! — тягнучи підраненого коня за повід, задирливо гукає до Килигея якась чорнява.

За нею товпляться перед командиром й інші дівчата, тримаючи в поводах гнідих та вороних, що стоять біля них змилені, зморені, декотрі обранені, з перекрученими сідлами.

— Ні, так не вийде, дівчата,— посміхнувся Килигей.— Ви ловили, то ви й вручайте.

— А кому?

— Самі собі вибирайте — кому. Кожній із вас даю таке право!

Дівчата, видно, не зважаючи на привселюдно скористатися своїм незвичайним правом, засоромлено позиркують з-під вій на натовп, де, виділяючись поміж дядьків, блищать усмішками хлопці, серед них і Яресь-ко, який тільки що підійшов із Дерзким до тачанки.

— Ну, чого ж ви ждете? — під'юджують дівчат командири.— Вибирайте!

Дівчата ще деякий час пересміхаються між собою: потім, тягнучи коня за повід, рушила вперед до хлопців одна, за нею друга, третя...

— Чого ж мене обминаєте? — гукає Дерзкий до дівчат.— Хоч рудий я та очі зелені, а кадета з мушки не спущу!

— Тобі, жонатому, хай твоя ловить!

Перед Яреськом, залившись гарячим рум'янцем, зупинилась... Наталка-цесарниця!

— Бери,— ткнула йому в руку повід.

А Яресько, радісно витріщившись, дивився не на повід, не на коня, а на неї.

— Наталка... Звідки ти? Ти ж, я чув, у Херсоні.

— Була, та вже нема,— вона сміливіше глянула на нього своїми синіми-синіми.— Від греків сюди втекла.

Данько дивився на неї й очам своїм не вірив. Невже це та сама Наталка, яку він знав ще дівчиськом, яку на руках виносив зомлілу, вчаділу від сірки з овечих фальцфейнівських сараїв? Скільки не бачились, а змінилася як! Викрасувалась, мов квітка!

Натовп тим часом знов заколихався, з реготом розступаючись, даючи комусь дорогу. Всі повернули голови в той бік: озброєні гирлигами Оленчук та Мефодій Кулик, пробиваючись крізь юрмище, пропихали поперед себе до тачанки полоненого кадета. Опинившись перед Килигеем, Кулик густо заторохтів щось про капітана Дьяконова, про його благородіє, про батарею, про наводку...

— Чекай, що ти мелеш? — зупинив його Килигей.— Яка наводка? Що за благородіє?

У розмову втрутився Оленчук.

— Та оце ж вони... їхнє благородіє,— промовив, вказуючи на похнюпленого, геть блілого — чи то з роду, чи з переляку — офіцера.— Ми їх з Куликом ще з фронту знаєм: нашим батареєм були.

— Тут я їх, звісно, не міг упізнати,— гарячковито заторохкотів знову Кулик,— бачу, якийсь біляк на подвір'я влітає — ах ти ж, думаю, стерво! Не встиг я прицілитись, як Оленчук уже із-за вугла його гирлигою та за портупею! — раз! та до себе! Так і витяг із сідла!

— Оце ловець! — загоготіли в натовпі.— Гирлигою! Як вівцю з отари!

Оленчук не сміявся. Розважливо пояснив:

— Коли вже на землі були, роздивився: наш батареєм. Капітан Дьяконов.

— Аж совісно стало,— скорчив кумедну гримасу Кулик.— Наше благородіє, а ми на ньому верхи сидимо!

— Хоч раз та покатався,— знов сколихнувся від реготу натовп.— Все життя він на тобі, а тепер ти на ньому!

— Хоч день та на благородії поїздив! Килигей наказав взяти офіцера під варту.

— Туди його,— кивнув він у напрямі до волосної кутузки.— Хай він там трохи вичахне, цей... грек домо-рощений.

Дьяконова повели, а Кулик все ще не міг вгамуватись — вітійствував з гирлигою перед натовпом.

— Підводяться їхнє благородіє та такі здивовані,— мене, видно, не впізнали,— одразу до Івана: "Оленчук... Невже ти?" — "Я".— "Та тебе ж в Карпатах убито!" — "Ні, звиняйте, ваше благородіє,— каже Іван,— не вбито мене, як бачите... Тільки в'язи оце скрутило трохи, щоб видніше було довкруг, та тим і відбувся..."

Оленчук стояв і слухав Куликову балаканину навіть не без цікавості, так наче йшлося в ній не про нього, а про когось іншого.

VI

Востаннє перед цим Яресько бачив Наталку років зо два тому в Асканії, коли було скинуто царя і навколишні села прийшли громити головний масток Фальцфейнів.

То були незабутні дні! Жилося і в будень, як у свято, відчуття якоїсь неймовірної легкості, крилатості, простору весь час не покидало Данька. Ходив захмелілий, впивався довгожданою волею, молодістю, добутиим щастям. Вийдеш у степ — твій степ, глянеш у небо — небо із сонцем твоє! Після мітингів на всю душу горланив із хлопцями "Варшав'янку", і здавалось, що чують його молодий голос і матеріні Кринички, і вся Україна, і весь світ!

Мітингували з ранку й до вечора. Панський каретний сарай було перетворено в клуб, настелено сцену, і щоразу після виступу приїжджих агітаторів — есде-ків, та есерів, та патлатих анархістів-індивідуалістів — молодь співала революційних пісень або грала п'єси. Розважав там шановну публіку вечорами й Данько Яресько, виступаючи то в ролі писаря Финтика з "Мос-каля-чарівника", то ще частіше в комічних жіночих ролях, де він не без успіху — під загальний регіт присутніх —

перекривляв недавню хазяйку маєтку Софію Фальцфейн.

Цупкі поміщицькі тенета, захопивши Данька хлопчиком на каховському людському ярмарку, так уже відтоді й не відпустили його назад у рідні Кринички. Сестра восени пішла додому на Полтавщину, а він, передавши нею поклони матері та злидений свій заробіток, зав'язаний вузликом у ріжечку хустки,— зостався ще на одну весну в степах. Так і пішло відтоді: сезон за сезоном, марево за маревом.

Перші поразки на фронті позначились і на Даньковій долі: дзвінкоголосий асканійський хор хлопчиків було розпущено — пані Софія знайшла собі іншу, що більш любила новому часові, забаву: влаштувала в маєтку "для солдатів" лазарет і сама, начепивши на лоба білу косинку з червоним хрестом, стала першою в Асканії сестрою-жалібницею.

В Даньковім житті, замість регентового камертона, знову на передній план виступила чабанська гирлига. Як і іншим розжалуваним співакам, йому було дано широкий вибір: на всі чотири вітри!

Дружок його Валерик Задонцев, зв'язавши свої книжечки, подався ближче до училищ в Херсон, а Данькові знову лягла дорога в чабанство — по-кушпелив шукати щастя по віддалених степових таборах та кошарах. Незабаром, по давній дружбі, взяв його атагас Мануйло Кравченко до себе підпасичем.

Закутий ожеледдю степ, розкидані до самого моря кошари, і він, згорбившись, плентається з гирлигою за своїми овечатами серед неосяжних просторів. Бреде, як у безвість, як у царство невгамовних вічних вітрів, що пронизують до кісток.

Велике безлюддя присиваських рівнин. Беззахисна птиця, що, змерзаючись, падає на лету. Цілоденні блукання з отарою на холоді та тоскні вечори по кошарах під завивання лютих степових буранів — з цього складалося його життя.

Потім нагнали в степ австрійців. Гнали їх тими ж самими шляхами, що й заробітчани із каховських ярмарків, розміщали в тих самих батрацьких казармах, кошах та сараях. Різними мовами перекликались тепер косарі на сінокосах, до своїх рідних пісень тепер ще й інші, незнайомі, тужливі, долучались літніми вечорами по таборах та токовищах. Австріяки, чехи, мадяри, карпатські гуцули — кого там тільки не було! — всі вони змішались з полтавськими та орловськими у цьому степовому Вавілоні.

Докотилось поповнення і до Мануйлового "шматка": одного з полонених дали їм до отари в підмогу. Мовчазний, худий, аж чорний, років на п'ять старший за Данька, був він родом десь із-за Карпат, із Мадярщини, і звати його було Янош. Коли вже обвикнувся і трохи наломився мови, скупі розповідав літніми вечорами біля вогнища про свої далекі краї. Пастухував у поміщика: така ж там у них спека, таке ж безводдя, такі ж розкішні марева коливаються влітку... "Тільки й різниці, що по-вашому — пастух, а по-нашому пастир. По-вашому — степ, а по-нашому — пуста".

А колодязі там, виявляється, з журавлями високими і хати по селах побілені білим, у садках вишневих, зовсім як на Даньковій Полтавщині. Гарно було про таке розмовляти.

Мрії зріднили їх, а спільні мандри з отарою в безлюднім присиваськім степу ще

більше зблизили, здружили. Навіть одягом помінялися: Данько віддав Яношеві свою ватяну свитку, а Янош Данькові — шинель, щоб не нагадувала йому про цісаря та про окопи.

Одного разу в степу до їхнього вогнища підійшов якийсь невідомий, по-міському одягнутий. В степу, як і в морі, зустрівши людину, не питають, чого вона тут і звідки. Спершу дали йому повечеряти, а потім він до пізньої ночі гомонів з чабанами про їхнє життя, про їхню долю.

— Дивлюсь я на вас, хлопці,— казав він,— і думаю, що одна вам доля на двох дісталася. Одного капітал змалку в степовий полон захопив, другого — царська війна сюди під конвоєм пригнала.— І, підкладаючи сухих кізків у багаття, задумливо додав: — А тільки визволятись із неволі, мабуть, доведеться вам разом, хлопці.

Справдилось його слово. Разом з Яношем, просто зі степу, прийшов Яресько в революцію.

Що тоді робилось в степу! Ніби весняним вітром з-під сонця війнуло, освіжило душу кожному. З піснями, з прапорами ішли селяни навколишніх сіл на Асканію, до них на ходу приєднувались чабани, австрійські полонені, батраки та батрачки з табірних казарм.

— Царя скинуто!

— Війна палацам!

— Воля всім, всім, всім!

Дихалось легко, небо сміялося людям, полум'ям майорів червоний стяг на башті асканійської водокачки, і ніби видніше стало від нього по всій Таврії.

В радісному захмелінні прийшов люд в Асканію, і затріщали вольєри, впали загорожі, розчинились клітки — щоб не тільки людям свято — звірів і птиць було випущено на волю. Як із Ноевого ковчега, висипало все, що досі трималося по клітках, піднялося в небо рідкісне птаство, помчали в степ прудконогі олені та смугасті зебри, дикі монгольські коні та сайгаки, могутні бізони американських прерій та біловезькі зубри. Все живе радувалось в той день, мчало степами куди очі стоять, радісним ошалілим ревом трубячи про своє визволення, оповіщаючи всіх, що довгождана воля настала!

Лише одну клітку не відчинив повсталий люд — ту найбільшу, що стояла в маєтці перед самими вікнами панських покоїв на спеціально насипаній для цього степовій могилі із скіфською кам'яною бабою,— на таких могилах люблять в степу спочивати орли. Один із них і зараз жив тут.

Здоровенний, із сажневим розмахом крил, степовий хижацюга другий рік уже нудився в цій клітці на подив гостям, на втіху хазяям. Цілими днями куняв він на вершині могили, не цікавлячись нічим, не звертаючи уваги на свою тисячолітню кам'яну подругу. Тільки тоді й оживав, коли наступав час годівлі. Панський улюбленець, він щодня одержував з ласки пані Софії щедрий раціон — живу, взятую з отари вівцю. Згребе її, за мить порве, розшматує залізними пазурами і, наковтавшись гарячого м'яса, сидить, забризканий кров'ю, на вершині могили і знов куняє, спочиває.

Всім єством ненавидів Данько цього пазурятника. Щоразу, коли траплялось проходити побіля нього, пригадувалось хлопцеві, як ще по дорозі в Каховку під час одного перепочинку змороно приліг він край шляху і одразу задрімав, а прокинувшись, побачив просто над собою в небі отакого хижака, що, розпластавши крила, мовби цілився йому своїм дзьобом у груди. Наче моторошний сон, врізалась йому в серце назавше ота перша його дитяча зустріч із степовим крилатим розбійником. Часом здавалось Данькові, що це якраз він, отой самий крилач, що хижо висів колись у степу над його бурлацьким дитинством, шматує тепер свої жертви у всіх на очах. Не раз, проходячи мимо, Данько погрожував йому кулаком, та все не міг здійснити своєї погрози.

Коли ж настав день, що можна було нарешті поквитатись,— хлопець не пропустив нагоди. Під схвальний гомін розвированого натовпу вступив з гирлигою до хижака в його смердючу, стерв'ятницьку, кров'ю забризкану кліть.

— Ану, царю пернатих, може, и тобі з трону пора?

Юрба занімала в напрузі. Противник, дарма що обважнів на панських харчах, був ще небезпечний — такий одним ударом крила збиває людину з ніг, одним ударом свого сталевого дзьоба проломлює череп.

То був найперший ворог, що впав від Яреськової руки. Немов ярмаркового борця, вітав збуджений натовп молодого чабана, коли він, веселий, вихруватий, переможцем вийшов з гирлигою із орлиних хоромів. Світлана Мурашко, сміючись, приколола йому до грудей червону стрічку, а Наталка-цесарниця... Наталка в захваті лише подивилася своїми небесно-синіми на нього, але так подивилася, що він досі не може забути той погляд.

Наталка після того, як zostались її вольєри без цесарок, подалася в Херсон шукати собі іншого місця. Яресько залишився в Асканії.

Невдовзі по цьому заблищали в степу рогаті кайзерівські каски — прийшли німці з гайдамаками. Того ж дня перехали робіткомівців на чолі з механіком При-валовим і, відправивши їх під посиленням конвоєм у Ге-нічеськ, вчинили там над ними звірячу розправу: вивезли на старій баржі в море й живими пустили на дно.

З поваленням гетьманату було створено в Асканії новий робітком і кілька озброєних бойових дружин для охорони степу та віддалених таборів від куркульських розграбувань. Яресько сів на коня. За співучість та за веселу вдачу,— більше за це, ніж за якісь там подвиги,— в одній із дружин його було обрано навіть старшим.

Так на чолі батрацької бойової дружини і літав по асканійському степу, вгамовуючи розгул куркульської ненажерливості, що не щадила нічого: навіть дерев'яні зруби витягували з колодязів, розвозили по хуторах, а колодязі хай гинуть, обвалюються. Пам'ятає, якось примчали на Кураєве, а там уже все йде шкереберть, старий Гаркуша воює з агайманськими старообрядцями, за бороди з ними тягається із-за якогось маховика. Довелось розбороняти їх арапником. Так і жив Яресько, місяцями не злязавши з коня, охороняючи з хлопцями степ, аж поки чаплинський дзвін не вдарив оце на сполох.

Нарешті ось — після першого справжнього бою — стоїть з Наталкою на людному чаплинському майдані й невідривно дивиться на неї, розбентежену подіями, розхвильовану зустріччю, і, як музику, слухає її грудний туркотливий, мов у горлиці, голос.

— Чула моя душа, Даньку, що ти... що я... От, ей же ей, чула!..

Сонце сховалось, але ще все небо на заході горить, кидає на Чаплинку червоні відсвіти. Невтомно грає гармошка, веселиться молодь.

Яресько з Наталкою стоять осторонь, не помічаючи нікого. Для неї на всьому майдані — тільки він, для нього — одна вона з усіх дівчат. Туркоче й туркоче, мовби вирішила все йому зараз розповісти, вилити душу до дна. Отож, як вийшла з цесарниць, майнула в Херсон, служила нянькою в адвоката і тільки оце, як скоїлось там, що греки людей попалили, вирвалась, в чім була, і примчала в Чаплинку до тітки.

— До того ж, кажуть, землю тут ділитимуть, хочу не прозивати своєї долі,— засміялась вона.

Дивився на неї Яресько і любувався. Як змінилася! Вже й коси під хусткою виклала якось по-міському, і кохта — вся на кнопках — щільно облягає її шию. За час, що не бачились, стала якась наче тендітніша вся, прудкіша в рухах, сміливіша з лиця. Розшарілась, щоки горять, а очі весь час сміються ясно, іскристо, і все небо в них переливається.

— На кого ж ти своїх аблакатів покинула?

— А, хай їм грець! — вона весело махнула рукою.— Такі нудні та злющі! Вони там "суд над Леніним" були влаштували. Зібрались якось увечері до нашого всі їхні прокурори, поначіпляли окуляри на носи, папери в кожного в руках — судять... Комедія, та й годі!

Де не взявся, підійшов до них збоку Хлопешка, недбало поклав дівчині лапу на плече.

— Це що за новості сезону? — невдоволено крутнувши плечем, вона струснула його руку геть.

— Ходім на польку,— пробасив Хлопешка, багровіючи і ніби не помічаючи Яреська.

— А може, я... не бажаю?

— То йдеш чи ні?

— Не йду.

І вона глянула на Данька так, мовби між ними була вже про це якась своя домовленість.

Аж тепер Хлопешка помітив тут третього, глипнув на Яреська:

— Ти що? Зайняв уже тут позицію?

— Зайняв.

— Ого, який жвавий.

— Та який уже є.

Хлопешка, насупившись, пристояв мовчки, потім недбало, самим язиком перекинувши мундштук з одного кутка рота в другий, почвалав до гурту, де танцювали.

— Отакі й там, у Херсоні,— знов заговорила дівчина, обурюючись і мовби жаліючись Данькові.— По вулицях, було, не пройдеш, французи так і липнуть. Греки з ножами за дівчатами ганяються...

Слухаючи її, Данько переносився разом з нею думками в Херсон, разом з нею переживав трагедію цього поглумленого інтервентами міста.

А Наталчин голос то сльозою бринить, то скаргою, то гнівом. Як вступали, в оркестри грали, зразковий порядок обіцяли навести, а потім такий навели, що досі все місто голосить. Висадилися надвечір. Кажуть, петлюрівські лоцмани провели їх з моря по плутаному фарватеру дніпровського гирла. З порту ішли до міста з такими тулумбасами, що ну! Попереду англійський оркестр з трубами через плече, французькі офіцери ви-цибузали, на всі боки люб'язно всміхаючись до населення, а позаду всіх озброєні ножами греки похмуро тягли артилерію на віслюках, і херсонська дітвора з галасом бігла за ними, викрикувала:

— Ісусова кавалерія!

— Ішаки Антанти!

Всюди, де пройшли з музикою заморські гості, на стінах будинків з'явилися свіжі різнокольорові прокламації, в яких обіцялося херсонцям, що кожна сім'я відтепер може бути спокійною, бо союзні війська прибули сюди не для війни, а для миру, для підтримання законного порядку, і тільки. А лише стемніло, по всьому місту, особливо по робітничих його слобідках, уже загрюкали прикладами в двері, пішли облавами на людей. На ранок тюрми були переповнені, а на ліхтарних стовпах на Говардовській гойдалися молоді рибалки, захоплені вночі з рибою на Дніпрі. На Монастирській слобідці без суду, без слідства, за саму лише підозру в зв'язках з більшовицьким підпіллям було розстріляно групу матросів та робітників.

Життя стало нестерпним, з настанням темноти на вулицю не вийдеш, місто як вимерло, тільки ковані підбори по бруку клацають. Дорожнеча зайшла страшна, насувався голод, в трущобах порту та в підвалах Забал-ки уже пухли діти, а "рятівники" тим часом під мітлу вимітали всі запаси хліба, що були в порту. Один лише англійський пароплав взяв нібито за раз п'ятнадцять тисяч пудів борошна.

А найстрашніше почалося, коли інтервенти побачили, що вже не всидіти їм тут: на кораблях у французів заворушення, з боку Миколаєва наближаються червоні, в самому місті — неспокій. Отоді вони вже стали хапати всіх, кого попадуть на вулиці чи в квартирі, наловлять і, як заложників, юрмами до порту. Тисячі назганяли — і старих, і жінок, і дітей — набили людьми повні амбари, ті самі амбари, з яких перед цим повимітали хліб. А в останню ніч, коли вже зовсім їм невидержка стала і вони змушені були перейти з берега на кораблі, вдарили звідти прямо по переповнених людьми амбарах снарядами з корабельних гармат...

Досі ще на тому місці, де були амбари, тліють купи попелу та обгорілого заліза, досі ще голосять на пожарищі побожеволілі від горя жінки, розшукуючи то сина, то мужа, то брата.

Оленчук цілу ніч стояв на варті біля кутузки і цілу ніч, як розповідали потім інші вартові, стихло вів крізь щілину якісь переговори із своїм бла-городієм. Про що вони там перешіптувались? Про що нишком сповідався молодий золотопогонник своєму колишньому підлеглому?

Вранці Оленчук з'явився в штабі і без довгих пояснень заявив Килигееві, що згоден взяти капітана Дьяконова на поруки.

— Жалко стало? — примружившись, з підозрою кинув Баржак.

— Ти мене цим не лякай,— спокійно заперечив Оленчук.— Чому й не пожаліти людину, коли того варта. Всі ви ось тут фронтовики, і я перед вами посвідчити можу: були їхнє благородіє командиром совісним, нас, солдатів, задарма не кривдили. Кулик теж може підтвердити це.

— Так-так,— злегка побарабанив Килигей пальцями по столу.— Сам, значить, піймав, сам і випущу?

— Неабиякий, видно, виявився з кадета краснослов,— насмішкувато зауважив Баржак.— За одну ніч дядька в дим розагітував.

— То ще невідомо, хто кого,— буркнув Оленчук невдоволено.

— А про що все-таки ти з ним уночі гомонів? — ніби між іншим поцікавився Килигей.

— Та про все було потроху. Про війну, про життя. Про сім'ю мене розпитував.

— Ой, гляди, Іване, щоб він знову з тебе денщика не зробив! — жартома застеріг Житч ен ко — ар тиле — рист.

— Швидше, мабуть, я з нього чоловіка зроблю.

— Ти нам із нього доброго молотобійця зроби! — порадив Килигей.— Сьогодні почнемо коней кувати, молотобійців якраз нам буде треба.

— О, це заняття якраз для благородія! — покручуючи вус, сказав Кутя маячанський.— Хай потрудиться на революцію, помахав молотом хоч день.

— Ну то як? — глянув Килигей на членів штабу.— З такою умовою... віддамо Оленчуку його благородіє?

— Хай бере,— пробасив Кутя.— Та тільки пасе хай добре, щоб до своїх не переметнувся.

— Чуєш? — Килигей суворо глянув на Оленчука.

— Чую.

Так вирішилась доля його благородія, так — просто із кутузки — перейшов він у закурену сажею чаплин-ську кузню, став з молотом біля ковадла в парі з колишнім своїм батарейцем. У розстебнутім френчі англійського сукна, без погонів і без пояса, гріє чуба, щиродушно гехкаючи молотом по розпеченому залізу та напружено стежачи за тим, щоб не влучити свого великодушного Оленчука по пальцях.

Коли настала пора підкріпитись, Оленчук нагодував офіцера із власного вузлика, поділившись із ним домашніми затверділими маторжаниками, що їх стара поклала йому в дорогу. Після того офіцер закупив надворі з дядьками, вгощаючись самосадом із їхніх доброзичливо простягнутих кисетів.

Покуривши, знов стали до ковадла, знов загехкали молотами наперемінки: раз Оленчук по залізу, раз благородіє, раз Оленчук, раз благородіє...

Кулик, нагодившись на цю картину, шумливо возрадувався з порога:

— Кує! Єй же ей, кує! Коли мені сказали, я аж не повіриз. А воно правда. Таки зробив Іван із нашого благородія молотобійця!

Кожен, хто приходив сюди пізніше, не міг без посмішки дивитись на цю незвичну картину: біля розжевреного горна з молотами в руках улад б'ють по ковадлу, мовби розмовляють між собою мовою заліза, Оленчук та його благородіє. А доки вони гріють чуби за роботою, Кулик, всівшись на порозі, голосно ділиться з селянами своїми думками про капітана Дьяконова, нітрохи не бентежачись його особистою тут присутністю.

— Такого відчайдушного картяра, як їхнє благородіє, не найти було на всьому румфронті,— з гордістю каже він.— Як тільки ніч, так уже й сходяться до них офіцери з сусідніх батарей, зачиняються в бліндажі і ріжуться до ранку! А нас, вістових, все, було, за новими картами в місто ганяють. Марнотратники, скажу я вам, були, куди твоє діло: що ніч, то й нову колоду розпечатують. Та дарма, що картярством ночі коротали, проте командиром були справним, наводку краще за них ніхто робити не вмів! Як наведуть — так і там! І з нашим братом теж дозволяли собі триматись нелюдськи. В інших — рукоприкладство та мордобій, а в нас на батареї цього ні-ні!

Дядьки, слухаючи розбалакування Кулика, поглядають на Дьяконова все з більшою повагою. Самі окопники, що роками витримували на собі нелегку владу командирів, вони добре розуміють Куликову похвальбу.

— А то ще якось їхнє благородіє,— веде далі Кулик,— нашому батарейному ковалеві два срібні карбованці дали: на, кажуть, Севастьянов, та викуй мені з них шпори на вечір.

Явтух Судар при згадці про срібні карбованці хитрувато мружиться у бік Дьяконова:

— Багаті, видать, були ваше благородіє, що так срібними карбованцями розкидались?

Офіцер, опершись на молота, змахнув обшлагом з лоба рясний піт.

— Був і тоді не бідним,— каже повагом,— але зараз...— він глянув на Оленчука,— зараз багатший.

В один із наступних днів, коли роботи в кузні поменшало, Оленчук знову з'явився до Килигея з несподіваним проханням: відпустити додому, бо там...

— Що там?

— Весна!

— А в інших не весна?

— Ну, в інших, може, є кому. А я ж тобі, Дмитре, й сина привіз.

— За сина спасибі.

— Треба буде, то й я. Але зараз... Ти ж кавалерію формуєш, а я, бачиш...— він якось по-волячому вигнув свою контужену шию, наче хотів когось шеменути.

— Ну добре,— згодився Килигей.— Іди, сій!

— Тільки я ж і офіцера свого заберу.

— А він тобі нащо?

— Найду і йому роботу, щоб не нудьгував. Чи на винограднику помагатиме, чи...

— Ой, гляди, Іване! — суворо перебив Килигей.— Не той час, щоб їхню білу кість жаліти!

Подумавши, махнув рукою:

— Забирай, чорт з ним. Треба буде — покличу. Вечеряв у той день капітан Дьяконов уже в Оленчуковій хаті над Сивашем. Разом з дітьми їв картоплю в мундирах та крутий ячниковий хліб.

VIII

Рано починається таврійська весна!

Починають її жайворонки. Ніхто не знає, де вони зимують зиму, де ховаються від лютих буранів, але є догадки, що степу вони не покидають, бо як тільки пригріє перше сонце — хай це буде навіть серед зими! — так вони вже й задзвеніли скрізь поза селом, співаючи свою пісню і землі, і небу, і сонцеві, й людям.

Перші найніжніші співці весни, сьогодні вони вже пе-редзвонюються над Чаплинкою. Слухають їх вартові по чаплинських заставах, слухають дядьки, що димлять цигарками біля кузні та поглядають у степ: от-от земля покличе сівачів у поле.

Молодий верхівець їде Чаплинкою. Здалеку впізнають його чаплинські дівчата: Яресько. Отой, що співає гарно; їде неквапом, погойдуючись, недбало перекинувши обидві ноги набік. Знічев'я метляє зв'язкою запасних, щойно відкованих підків, зачудовано розглядається навкруги, мовби вперше тут опинився, мовби не глиняною, в облуплених саклях Чаплинкою їде, а якимсь невиданим царством...

День як вимитий: із сонцем, та вітерцем, та з першими жайворонками. Земля розмерзається; і талий винний дух полів, розбавлений солонуватою вільгістю недалекого моря, уже виразно чується в повітрі. Не впізнати сьогодні Чаплинку: саманові оббиті буранами халупи, відігріваючись, вбралися вже зовсім як на весну, стоять в кришталевих сережках танучих бурульок, з яких на землю повільно капає й капає сонце.

Як цю кришталеву, всю в краплистих самоцвітах Чаплинку, так не впізнати сьогодні й Наталку: красується біля тітчиної кураєвої загати у квітчастій хустці — голова напіввідкрита,— лускає насіння, здалеку всміхається, загледівши Данька.

— Тпру! Стій!.. Кого це ти тут виглядаєш, дівчино? Зашарівшись, лукаво повела бровою:

— Весну!

— Ну і як?

— Іде.

Данько задер голову, прислухаючись:

— Еге ж... Голосистий якийсь піднявся... І стали обоє наслухати небо.

Ось вони вже його помітили у світлій ясній високості. Свіжа яскрава блакить і він,

один поки що на все величезне небо. Тріпотливо, ледве помітною цяткою повільно рухається в небі кудись через Чаплинку. Мовби вгадавши, як радісно зараз слухають його внизу двоє отих біля загати, залився ще, заповзятіше, ще дзвінкіше.

Тюї!.. Тюї!.. Тюї!..

Далеким передзвоном ковальських молотків відповідає йому окришталена сонцем Чаплинка.

З жайворонка дівчина перевела погляд знов на Данька:

— Звідки це ти?

— В кузні був,— Данько помахав, подзенькав у повітрі зв'язкою запасних підків.

— Все ще куєте?

— Той кує, а той перековує. Той на зимню ковку просить, той на літню. А мені, кажу, на весняну зробіть! — він засміявся.

Небо над ними вже знову дзвеніло співом.

— З усіх пташок я чомусь найбільше люблю жайворонка. А ти, Даньку?

Хлопець задивився в небо: чи любить він отого жайворонка, оту першу весняну, найрадіснішу птицю? Та якби міг — на все життя взяв би собі її в груди!

Крізь ніжний спів жайворонка до їхнього слуху зненацька долинув якийсь далекий заобрійний гул.

Обоє здивовано переглянулись.

— Наші, видно, наступають,— догадався Яресько.— Червона Армія з півночі йде... Розпинався Хлопешка, що не втриматись нам до її приходу,— бреше, втримаємось!

— А Хлопешка — ти чув? — зник, кажуть, уночі. В Олешківські плавні, мабуть, до Гаркуші подався.

— Туди йому й дорога. Тільки недовго їм там козакувати. Ось як рушить крига, розіллється Дніпро, тоді, мов пацюків, їх із плавнів повиганяє!

Брагою пахнуть поля. Дзвенить небо. Скаче вулицею Яреськів знайомий — чабанчук з маячанських.

— Гайда до волості! — гукає Яреськові.— Збір грають! Нарочний із Херсона прибув! Яресько, повернувши коня, ще якусь мить затримався поглядом на дівчині.

Стала враз серйозна, а очі ще сміються, і губи мимовіль стріпуються, так наче самі хочуть поцілуватись.

Їх

Коли Яресько примчав на майдан, повстанське військо вже зібралось.

З волосного ґанку, де стояли всі члени штабу, саме промовляв якийсь незнайомець — робітник з вигляду, в кепці, в поруділій вилинялій шкірянці. Обличчя мученика, сам непоказний, тільки очі бурхають до натовпу голодним вогнем та голос вилунює лунко.

— Не одні ви, вся Україна зараз підіймається на крилах повстанства,— народною війною йде на інтервентів! — далеко лунає над майданом голос промовця.— З Херсона ми їх вигнали — тепер вони в Хорли перебрались! А чого? Чим привабив їх до себе цей забутий степовий порт? Знаємо чим! База! Будь-що хочуть зачепитися за наш берег! Оговтаються, розквашеного носа втруть та й знову візьмуться за своє! Звідти, з Хорлів,

мають намір розгорнути другу окупацію Причорномор'я, ще раз хочуть спробувати заглибитись на північ, у степи!

— В'їлися ж! — загув збурено натовп. — Ти їх у двері, а вони у вікно.

— Осині гнізда! Пора вже геть повикурювати їх із наших берегів!

— Повикурюєш, коли чотирнадцять держав за ними!

— У відкритім степу з них гній би був! А то з-під крила своїх дредноутів не вилазять!

— Є дані, — знову продовжував херсонський посланець, — що греки зараз беруть хліб у Хорлах, під мітлу хочуть все повимітати, як зробили це і в нас, у Херсонському порту. Товариші повстанці! Херсонська Рада робітничих депутатів звертається до вас із братнім революційним закликком: не дайте інтервентам вивезти хліб із Хорлів! Це ваш хліб! Краще бідноті роздати, ніж дозволити вивезти інтервентам!

— Флоту б нам! — вигукнув із натовпу Дерзкий. — Ми б тоді з ними помірялись!

— Де ж той флот у нашій Чаплинці? — заволав до приїжджого Кулик. — Зроду-віку сухопутна вона!

— Флоту і в нас нема, — пояснив херсонський посланець. — Всі, які були, судна, ті ж таки грабіжники заграбували, погнали за море з народним добром. Що ж до нашої червоної артилерії, то вона теж прикута до суші. Проводжала їх, скільки могла, з Дніпровського лиману вигнала, ну а далі...

— А далі, — голосно підхопив Килдгей, звертаючись до загаченого повстанцями майдану, — це вже наш з вами клопіт. Херсонці їх у хвіст, а ми їх у гриву! Вони виперли їх з порту та з лиману, а наше діло — викурити їх із Хорлів!

— Кіннотою на дредноути? — запитав хтось із гущі натовпу весело.

— Революція не питає, ким та на кого! — жовчний, злий вихопився наперед з-поміж штабістів Баржак. — Чи ждатимеш, поки під вікнами віслюки Антанти заревуть?

— Гнати їх у три шиї! — завирувала молодь.

— Добрим конем грека і в морі переймеш!

— Дайош Хорли!

— Дайо-о-о-ош!

Х

І ось уже мчать вони степом на світанку атакувати море, голими шаблями рубати броньовані військові кораблі.

Було безумством іти в такий рейд, було шаленством з такими силами вихопитись на Хорли — загоном легкої кінноти при двох кулеметних тачанках атакувати військові кораблі інтервентів. Кіннотою на кораблі! Не вкладалося це ні в які устами, суперечило всім тактикам і стратегіям, і якщо вчорашній прапорщик Килигей вдався до такого кричущого порушення воєнної науки, то це тільки тому, що твердо вірив у щасливу революційну зорю свою і своїх хлопців.

Звечора, перед тим як виступати в похід, Килигей вишикував на майдані все повстанське військо.

— Перед нами трудний рейд, — звернувся він до бійців. — На Антанту йдемо, може,

йдемо на загин, тому треба, щоб дисципліна в наших лавах була залізна. Я нікого не силую, ми всі добровольці, але коли хто вже став під наш прапор, то бережи честь, виконуй свій революційний обов'язок до кінця. Поки ще не вийшли — попереджую всіх, що в мене, коли хто відступить у бою хоч на крок, тому вже смерть. Мародерів я ліквідую на місці. Коли хто до такої дисципліни не готовий чи, може, хто відчуває на душі страх перед дредноутами, такий хай краще зараз скаже, щоб потім і паніки не розводив.— Він помовчав, прислухаючись до рядів.— Ну, коли хто є — кажи. Відпущу. Однаково коней на всіх не вистачить.

Запанувала на деякий час мовчанка.

— А нічого за це не буде? — почулося раптом із рядів.

— Нічого!

Хитнулась шеренга, і — по всій формі — три кроки вперед виступив підперезаний путом, з гирлигою замість гвинтівки... Мефодій Кулик!

— Люди добрі! Питав тут Дмитро, хто має страх на душі. Я маю страх на душі. Ну, куди я з оцією гирлигою та проти їхніх дредноутів? На них же там гармати такі, що й чоловік у стволяку пролізе! Як гахне, як шарахне...

— Годі тобі,— обірвав його Килигей.— Зоставайся, висиджуй тут на весну курчат. Більше охочих нема?

— Нема-а! Нема-а! — весело загукали з рядів. Килигей скомандував зробити перекличку.

— Перший! Другий! Третій! — голосно, рвучко стали вигукувати з правого флангу фронтовики.

Килигей стояв перед строєм і з затаєною радістю слухав переклик: десятий... двадцятий... сотий... двохсотий! Це вже була сила! Хай стирчать ще подекуди над строєм саморобні списи, хай навіть по одній не вистачає на кожного бомб, оцих важких, окутих білою херсонською жерстю гранат, що їх повстанці називають "гусаками", хай! Зате є руки, що самі рвуться до бою, є серця, що палають революційним вогнем, жагучим бажанням очистити рідну землю від інтервентів!

Світає, світає над степом...

Грізно тупоче по тракту кіннота, гойдаються в світанковій імлі сірі солдатські шапки та кудлаті чабанські кучми — по три в ряд.

З дитинства знайомий цей шлях Килигееві. Колись ішов ним у неволю, батрацькими ногами збивав тут куряву, а зараз повертається месником, визволителем, командиром повстанського загону.

Поруч їде Баржак, їдуть хорлянські ревкомівці в перших рядах, здебільшого все колишні вантажники, все ті, з ким минала його молодість на фальцфейнів-ських портових естакадах. Естакади, важезні ковші, піт заливає очі... Навіть удосвіта, коли вже, знесилені після цілонічної роботи, вони падали з ніг під тягарем ковшів, у Морському саду пані Софії ще, бувало, гримить оркестр, парусні яхти катають гостей по морю, буйно вихрється п'яна оргія. Пили там французькі шампани, а заїдали живими хорлянськими устрицями, що їх пані Софія спеціально розводила неподалік від

порту на власному, так званому устричному заводі.

Пригадав, як збирались вони, робітники порту, на таємні сходки, як врятували потім одного зовсім юного матроса — втікача з військового корабля. За вантажницьким звичаєм пустили портовики шапку по колу і на зібрані гроші підкупили капітана англійського судна, що саме брало в порту хліб; так відправили вони тоді свого юного друга Льоню Бойка за кордон. Інакше б каторга йому або петля. Згодом чув уже, що той матрос перед самою війною знов у степах об'явився, на далеких таборах машиністом працював біля паровика. Світлішає небо. Ширшає світ.

Хорлів ще не видно, тільки вершечки тополь з'явилися на світлому тлі неба. Що там зараз? Чи сподіваються діти та дружина бачити його вдома сьогодні? Нелегко буде оволодіти Хорлами. Тільки сміливий, неймовірно сміливий удар може забезпечити успіх його атакуючим бійцям. Перемога чи, може, загин?

А в степу весніє, весніє... І вже вітер назустріч такий, як дівоча ласка, і вже не один, а безліч жайворонків оспівують небо над молодим Яреськом, що мчить з товаришами в головному дозорі — просто в ранкове світання, на тополиний порт.

Все вищими стають далекі тополі на обрії. Данькові раніше не доводилось бути в Хррлах, і зараз, коли він вперше побачив перед собою гуртик самотніх задумливих тополь ген-ген, на межі землі і неба,— схвилювався так, наче зустрів зненацька в незнайомім краю когось знаного з дитинства, когось до болю рідного — матір або сестер. Такі ж самі тополі стояли в його рідних Криничках на Полтавщині, гнулися та шуміли над його далеким дитинством.

Вже пахло морем: от-от воно мало з'явитися із-за обрію.

Данько, вирвавшись із хлопцями далеко вперед, був цього ранку в числі тих, хто першим побачив море, кому сонце, виринувши з морських глибин, найраніше заграло промінням на білім, притороченім до сідла "гусаку".

Десь аж на самім виднокрузі димів чужий корабель. Один на весь обрій, похмурий, мов привид. Хлопці переглянулись між собою:

— Дредноут!

— Як монастир на морі!

— Чий же він?

Мовби тільки тепер Яресько помітив якусь невловиму настороженість навкруги. І вранішній прорізаний лиманами степ, і відкрите небо над ним, і по-дівочому беззахисні тополі — все, причаївшись, наче ждало якогось нещастя, наче ждало в заціпенінні залпу, що ось-ось гримне звідтіля, де ото заякорився чужак, справді ніби нагло виниклий серед моря похмурий монастир... Замість куполів — башти, замість хрестів — жерла гармат... Данько почував, як прокидається в ньому лють до пришельців, що з'явилися з-за моря розбійничати на його рідній землі. Чого вони прийшли сюди, що їм тут треба? Було щось глибоко образливе в самій їхній присутності тут, біля берегів землі, яка їм ніколи не належала, під високими тополями, що стоять над морем, як Данькові сестри!

Щеміло серце, хотілося бою, і ноги вже самі шпорили коня.

XI

Пригнувшись, припавши до грив, з тупотом перелетіли через вузький перешийок на косу і, щоб не потрапити під ворожі біноклі, мерщій звернули зі шляху, збилися всім загonom під захистом колючих маслин, що смугою тяглися вздовж занедбаного панського саду.

Тут Килигея вже чекали кілька місцевих жителів: похмурі рибалки в зюйдвестках та гарячковитий фронтовик на дерев'янці, жвавий, прудкий — хвилини не міг встояти на місці.

— Дмитре, Дмитре! — збуджено підскакав він до Килигея, як тільки той сплигнув з коня. — З ходу розгортай своїх для атаки! Грек перепився. В акурат оце саме глушити його!

— Ти не гарячкуй, Степане, — осадив його Килигей. — Толком розповідай: де, скільки?

— До гибелі, до біса! — затанцював перед ним фронтовик на дерев'янці. Озирнувшись по боках, чомусь раптом перейшов на шепіт: — Хліб саме беруть на третій естакаді! Дві міноноски охороняють! А далі там ще баржа, бронекатери, а ще далі — ти, мабуть, бачив — флагман дрімає на рейді!

— Є, значить, з ким воювати, — насупився Килигей.

— Є, є! — затанцював фронтовик. — Ми вже й смолоскипи приготували... І бомби знайдуться, тільки атакуй!

— Ви спершу на устричний завод ударте, — розважливо втрутився в розмову старий широкоплечий ватаг рибалок. — Всю ніч там їхня офіцерня гуляла, ще й досі звідтіль гуки-перегуки чуть...

— Розперезались, — процідив крізь зуби Баржак. — Видать, не виглядали вони нас сьогодні?

— Дозорець-то в них був на степ, — басовито промовив молодий рибалка в брезентовій куртці. — Та тільки діло таке, що... валяється он він уже в рові, з перерізаним горлом.

Килигей мовчки глянув у рів, одвернувся і одразу ж став розподіляти бойові завдання: Баржак із частиною загону атакує устричний завод, а решту повстанців Килигей сам веде в атаку на причали.

Пролунала команда — взяти смолоскипи.

— Всі, хто з "гусаками", вперед!

Тепер скільки завгодно могли вже на них дивитись інтервенти в біноклі! Вволю міг надивлятися тепер із зовнішнього рейду на них адмірал Янікоста, ціпеніючи від несподіваного видовища, як уже при сонці, при повному дні вилітає із-за колючих маслин степова кіннота і, зблискуючи в повітрі клинками, мигтючим вихром летить просто на море, на жерласті його кораблі!

Чого-чого, але наскоку звідси адмірал Янікоста зовсім не сподівався: адже йому достеменно було відомо, що в пустинному цьому районі червоних військ не значиться. Правда, доходили чутки, що не так давно збунтувалися чабани в цих степах і що якийсь

прапорщик царської служби гуртує по селах невдоволену голоту. Але хіба то була сила? Чи можна було приймати всерйоз отой напівлегендарний загін таврійської вольниці? Що вони значили проти нього? Не могли ж вони голими своїми клинками дістати з суходолу його флот, його панцировані судна!

І ось тобі маєш: летять, летять, летять!

Земля не кінчалась для них крутими кручами берега, мов на крилах виносило їх разом з кіньми на залізні естакади, і вже сипляться звідти, сліпучо зблискуючи в повітрі, якісь великі білі птиці просто на палуби його суден! Чути, як несамовитим ревом ревнули в порту сирени, скликаючи з берега команду, видно в бінокль, як гарячково рубають його матроси швартови, а з круч берега та естакад все сиплеться й сиплеться на них оті загадкові білі птиці, і величезні вибухи один за одним спалахують на палубах, димом обволікаючи судна. Хоч би швидше знімались, бо там не те що від степових партизанських бомб — злетити у повітря від вибуху своїх же власних, начинених боеприпасами трюмів!

Наче вітром, винесло Яреська в першу ж мить атаки на високу гулку естакаду, і, з гуркотом промчавши по ній, кінь його зупинився на самім краю. Хотілося мчати далі, але далі було море — велике, сяюче, голубе!

Оглянувся — в порту кипить бій. Вершники, збившись кіньми на естакадах та на обривистій кручі берега, дружно бомблять звідти "лимонками" та "гусаками" палуби затиснутих вниз між естакадами суден. Яресько рвонув і свого "гусака" і, розмахнувшись, щосили попудив туди, у дим, у крики, в сану гущу чужих матросів, що метушились по палубі. Гримнув вибух, здригнулось судно, ревнуло сиреною, аж схарапудився кінь під Яреськом, здибившись, обкрутнув його на місці. Вибухи, стрілянина, лемент. В клубках вогню та диму чужі смагляваті матроси знетямлено рубають канати, з панічним криком тягнуть в люки поранених, збурунилась вода — запрацювали машини. Проскочивши по естакаді, Яресько зненацька помітив ліворуч якесь інше судно, незграбне, пузате, з ворохом пшениці просто на палубі.

"Хлібне", — майнуло йому.

На палубі ні душі, тільки сяє над нею величезний круглий прожектор, обернутий сюди — до Яреська, до степу. Б'є в очі, сліпить, наведений просто на нього, круглий, повний, як сонце.

Вихопивши із-за плеча карабін, Яресько прицілився і в захваті вистрілив у те прокляте заморське сонце!

XII

В панічному безладі — з обрубаними кінцями, — з поріділими командами — судна інтервентів' покидали порт. Довго ще їм ввижатимуться білі оці "гусаки", що, як живі, з розлюченим сичанням летіли на них з естакад та з круч берега, довго ще вчуватиметься їм отой несамовитий клич "пали!", і вслід за цим — розвихрені клубки палаючої смоли, що падає, плеться просто на голови. Під обвалом бомб палуби аж дрижали, від смоли спалахували пожежі — вихід лишався один: мерщій рубати кінці та швидше втікати, кидаючи напризволяще тих, що, загулявши, забули про обов'язок

служби. А ті, що загуляли і кого так надривно скликали сирени, лежали вже порубані край лиману біля устричних басейнів або саме підіймали в цей час свої офіцерські в перснях руки перед голими, як смерть, шаблями повстанців. В чорних беретах, носаті, з блискучими морськими кортиками на боках... Білкувато глипали спідлоба, похмуро ламаною мовою просили пощади, а хлопці, відбираючи в них кортики та обшукуючи їх, так стрясали їхні заморські душі, що аж устриці, яких вони тут наковтались живцем,— ей же ей! — попискували у них всередині!

Як трофеї повстанцям дісталися кілька бронекатерів з цілком справними англійськими кулеметами, баржа з вовною та навантажений пшеницею океанський транспорт, що так і не встиг зрушити з місця.

Попросторішало після бою в порту, полегшено зітхнув, піднявшись на знайому естакаду, Килигей.

Вигнали!

Удар кінноти був настільки несподіваним і приголомшливим, що жодне з ворожих суден, поспішно відступаючи, не спробувало навіть огризнутись, хоча повстанці, скільки могли дістати, проводжали їх з берега навздогін кулеметним вогнем із тачанки.

Опинившись на зовнішньому рейді і тільки тут нарешті отямившись після остовпіння, інтервенти, щоб хоч як-небудь помститись за ганебну свою ретираду, стали безладно обстрілювати Хорли з корабельної артилерії. Та не було, видно, ще ні в Антанти, ні в самого чорта таких снарядів, які могли б видовбати хлопців із схованок рідної землі, з портових підвалів та погребів! Бий, сади собі, скільки хочеш, коли снарядів не жалко!

За якусь годину-дві обстріл припинився, і повстанці знову висипали на берег, покурюючи та попльовуючи в синє море, навперемінки розглядаючи крізь трофейні цейси невдатну Янікостину флотилію, що заякорилась на горизонті. Жаль, що не було оце таких коней, щоб море перескочити, щоб і туди дістати!

Надвечір у небі застрекотав гідроплан і, покружлявши над Хорлами, скинув у пакеті, схожим на повітряного змія, підписаний адміралом Янікостою ультиматум.

Ультиматум був адресований командирові, але читали його вголос для всіх.

"Командирові степової партизанської вольниці.

Вельмишановний добродію!

Ви із загоном своєї кінноти мали зухвальство напасти на мої кораблі, що перебувають тут з високої волі держав Антанти. Ви нечувано образили мій прапор, який я маю честь захищати і який я готовий захищати всією могутністю наданих в моє розпорядження засобів — гарматами, гідропланами, а коли хочете, то й десантними військами. Таємничі простори вашого степу мене не злякають. Я доценту зруйную всі ті села, на базі і в околицях яких ви дієте.

Одначе мушу сказати: я прийшов сюди не як ворог і я нікому не хотів би заподіяти зла, в тім числі й робітникам та селянам, яких вважаю корисним елементом для країни. Ось чому, коли ви бажаєте підтримувати зі мною коректні стосунки, я згоден, однак вимагаю:

а) негайно звільнити осіб, яких ви захопили на березі і які перебувають під захистом мого прапора;

б) негайно вивести свій загін з території порту Хорли, що призначений як стоянка для моїх суден.

Жду вашої відповіді до завтрашнього ранку в Бакалі.

Командувач Янікоста"

— Та оце не сучий син? — загомоніли бійці, вислухавши ультиматум.

— Він ще нам і погрожує!

Весь берег, захряслий людом, завирував, захвилювався.

— І хто йому визначив у наших Хорлах стоянку?

— Кого він питавсь?

— Ще й лякає, шкура!

— Гей, ану скубента сюди!

Випхали наперед довгов'язого парубка в студентській тужурці — Альошу Мазура, Яреськового друга по Асканії.

— Катай лишень тому сучому сину відповідь! Хтось подав Альоші шмат конторської книги, хтось ткнув недогризок олівця:

— Послинь і пиши!

— Пиши: калімера — це по-їхньому "здрастуй".

Студент прилаштувався на естакаді, звисивши ноги вниз.

— Куди ж писати?

— Отакої! Не знає куди!.. Адреса, ось вона: Україна — Чорне море — крейсер "Відчальной"!

— Ясно і точно!

— Написав — "Відчальной"? Ну, катай далі!

— Катаю, але що?

— Калімера, Янікосто...

— Ні! Ти йому отим складом, що запорожці турецькому султанові колись! Невже забув?

— Хай он Дерзкий нагадає! Він того листа замість оченаша собі завчив!

— Дерзкий, ану!

Прокашлявся Дерзкий, поправив безкозирку на лобі, обернувся з серйозним виглядом у бік моря, у бік ледь бовваніючого на горизонті ворожого флагмана.

— Ти, шайтан турецький,— почав він таким тоном, мовби адмірал Янікоста і справді міг його чути в цей час,— проклятого чорта брат і самого люципера секретар! Який з тебе лицар, коли ти голою отією самою їжака не вб'єш? Вавілонський ти кухар,— проказував він дедалі енергійніше, в наростаючому темпі,— македонський колесник, єрусалимський броварник, алек-сандрійський козолуп, великого й малого Єгипту свинар, татарський сагайдак, херсонський кат, антантин попихач, самого гаспида внук і всього світу й підсвіту блазень! Не будеш ти ніколи нас під собою мати: землею і водою будемо битися з тобою! Отак тобі червоні повстанці відказали! Числа не знаєм,

бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас,— поцілуй за те ось куди нас!

Дерзкий, одвернувшись од моря, показав Янікості куди.

Бійці аж за животи брались від реготу.

— Оце начитається, ха-ха-ха!

— Чи ти нічого там не пропустив, Альошо?

— Адмірал — він любить чини!

— Отам, де козолуп, ще й жабоїд додай!

— Вірно, він же з тих, що пуголовків ковтають!

— Що для тебе пуголовок — те для пана вустриця!

— Так і пиши: македонський ти жабоїд, херсонський катюга, англійської королеви холуй, світового капіталу попихач!

— Відчалуй, поки не пізно! — неслись веселі погрози на море.— Котись ковбасою за гарнізон!

— А день у нас такий, як і у вас...

— Місяць у небі — ха-ха!..

— Рік у книзі — го-го!

До самого вечора шумів берег, лунав над причалами розкотистий регіт степовиків. Нарешті листа було скомпоновано, і Альоша-студент вивів під ним офіційний титул:

"Дмитро Килигей, командир повстанського загону імені Г. Г Шевченка зі всіма своїми бійцями"

Для передачі відповіді Янікості вирішено було використати полонених греків. Відібравши кількох грецьких матросів, що були чемніші за інших, повстанці виділили їм старий рибальський баркас на веслах і, побажавши вдруге не попадатись, з миром відпусти/ш в море, до своїх. В момент, коли вони відпливали, Килигей, стоячи зверху на естакаді, навмисне голосно віддавав Житченкові наказ — протягом ночі прикотити з Ка-ланчака артилерію і до ранку встановити її на носі Джарилгач з тим, щоб закрити завтра флотові Яні-кости вихід у море.

Ніякої, звісно, артилерії в Каланчаку не було, однак з Житченкової міцної горлянки тільки й вилітало:

— Єсть! Прикочу! Встановлю!

Згадування про міфічну партизанську артилерію — це своєрідне доповнення до писемної відповіді на ультиматум — видно, подіяло на декого з відпливаючих саме так, як і сподівались повстанці: на ранок кораблів на рейді вже не було.

XIII

Чутка про те, що Килигеїв загін, вигнавши з тополиного порту інтервентів, відбив при цьому величезні судна з хлібом та вовною, швидко облетіла південні села та хутори, і наступного дня на хорлянську косу стали влітати зі степу брички, вози, фургони. Знесамовитілі від жадоби підводчики, здебільшого бородаті хуторяни в чумарках, з блукаючим поглядом навперегінки гнали коней просто до причалів.

— Стій! — перепиняли їх бійці.— Куди розігнались?

— Як то куди? — важко хекали ті.— А за хлібом, за вовною! Хіба вже розтягли?

— Ні, вас ждемо: як же без вас?

— Ви не жартуйте! Мерщій треба розвозити, бо ще вернуться, відберуть! Думаєте, ви їх далеко загнали? Тут ніколи розмузикувати!

— "Грабуї награбоване", так, чи що? Ні, цей номер у нас не пройде!..

Щодо цього в Килигея було суворо. Не всіх, правда, втримав від спокуси його наказ... В перший момент владарювання в порту, поки він з Баржаком сюди-туди, поки сходив провідати сім'ю, повернувся — повстанців його вже не впізнати: всі в новісіньких шинелях тютюнового кольору, всі попереодягалися в грецьке!

Килигей вибухнув люттю:

— Ану, поскидять! Щоб не бачив ні на кому! В полотні, в ситці моя армія буде!

Такою і є вона зараз — в полотні та в ситці.

Все захоплене збіжжя Килигей наказав взяти на облік і незабаром сам з командиром заходився розподіляти його серед населення. Насамперед із захоплених запасів було виділено зерно напівпролетарському населенню Хорлів, яке дружно допомагало загонові викурювати інтервентів. В числі інших одержала свою пайку і Килигейова дружина, одержала не більше й не менше, ніж родини інших фронтовиків. Вирішено було також надати допомогу бідноті Чаплинки, Каланчака та інших сіл, стежачи за тим, щоб допомога ця потрапила кому слід: вдовам, та сиротам, та багатодітним незаможникам, в яких, може, й посіяти нічим.

В числі останніх до Килигея з'явився... хто б міг подумати? Мефодій Кулик! Притьопав піхтурою із самої Чаплинки, в постолах, що позадиралися, мов полозки, з порожнім лантухом через плече — як у сівача.

Можна було сподіватись, що після недавнього випадку на чаплинському майдані, коли він привселюдно оголосив себе страхополохом і вибув із лав загону, Кулик почуватиме себе перед Килигеєм ніяково, що незручно буде йому глянути в вічі тим, хто без нього викурював тут осине гніздо інтервентів та відбивав у них народне добро. Одначе Кулик, видно, був твердо переконаний, що з усього щойно відвойованого добра йому по праву належить відповідна частка. Здоровкаючись на ходу з односельцями, розшукав на далекій естакаді командира загону і, в двох словах доповівши йому, що в чаплинських тилах все гаразд, Мефодій тут же скинув свою напівоблізлу баранячу шапку і десь із дна її добув заяложену, складену вчетверо, депешу.

— На, розбирай, Дмитре.

— Ото пішли меморандуми,— беручи папірець, промовив Килигей.— То від Янікості, а це ж — від кого?

— А це лично-особисто від мене, від чаплинського громадянина Кулика.

— Що ж ти тут накарляв? . — Ти читай, читай...

Килигей неквапом розгорнув списаний крутими закарлючками папір.

"Начальнику узбережжя Чорного моря.

Захиснику праці тов. Килигею.

З дитинства поневіряючись по наймах, багато літ працюючи на власницю-

поміщицю, названу в народі Фейншею, я, хоч не пив і не тринькав у житті, проте залишився й понині у великих злиднях. Народжений у степу в кибитці чабана, працюючи змалечку пастуш-ком-верблюдником і дуже заштурханий та засіпаний со всіх боків панськими посіпаками, не мав я на серці левиної відваги для того, щоб героїчно виступити в лавах червоних повстанців на бій з душителькою Антантою.

Одначе їсти хочеться кожному, голодних ротів повна хата, малі діти, вони ні в чому не винні, а як виростуть, то ще послужать революції як слід. З огляду на це, прошу червону державу робітників і селян допомогти мені посівним зерном, яке з лихвою при першій можливості поверну.

Прохач Кулик"

— Оце накрутив,— промовив Килигей упівголоса, прочитавши Куликів меморандум.— І складно, й жалібно. Хто це тобі так — чи не до дяка ходив?

Кулик несподівано образився:

— Своїм умом живу.

Килигей, посміхнувшись, звернувся до хлопців, що саме тягали з пароплава зерно мішками на берег:

— Ну як, хлопці, дамо Куликові на посів?

— Воно після всього й не слід би,— загомоніли в гурті.— Як-не-як вибув з наших лав... У запічку відсиджувався...

— А діти є? — запитав вусатий ватаг хорлинських рибалок.

Кулик випростався:

— Якщо правду казати, то більше, як у мене, потемків ні в кого в Чаплинці нема. В хаті ціла боса команда. Іван Кулик, Дем'ян Кулик, Петро Кулик, Федір Кулик!.. Одне менше другого! Ще є таке, що і в колисці.

Бійці засміялись.

— В літах дядько, а потомків, бач, надбав.

— Що зробиш,— мовби виправдуючись, загомонів Кулик до повстанців.— Це як ото серед сівачів буває: один вийде рано, до схід сонця, сюди — порось! туди — порось! До обіду, дивись, уже й обсіявся. А я, хлопці,— голос його забринів якомсь жалібно,— за бурлацьким своїм життям пізно вийшов, коли сонце юності моєї вже на захід звернуло...

— Не журись,— плеснув його по плечі Житченко,— пізно посіяв, та зійшло густо.

— Що густо, то густо,— ніяково посміхнувся Кулик у свою кураєво-полинову бороду.— Вдень і не бачиш, а увечері як збіжаться до миски, то й не розбереш, чи всі свої, чи й сусідських половина. Ану, шукуйсь на перекличку! По порядку номерів! Іван! Дем'ян! Федько! Петько!.. Улита! Микита! Перевіриш, виходить, що всі свої.

— Та хай ростуть на здоров'я,— весело загомоніли бійці.— Ще солдатів буде треба та треба!

Дали Куликові зерна. Аж крєктав Мефодій, тягнучи з трюму п'ятипудову свою пайку на берег.

Килигей тим часом наказав спорядити червону валку з зерном в подарунок

чаплинській бідності та іншим селам. Закипіла робота! Насипали лантухи по саму зав'язку, нашвидкуруч надписували зверху, хто кому посилає, і потім з розмаху кидали в куркульські вози, аж ті порипували та стогнали, осідаючи під цією вагою. Кидали дядьки-фронтовики, кидала молодь, кинув мішок і Яресько, захоплений загальним настроєм. Вхопив мішок за "чуба" Янош, друг його,— за гузирі, розмахнули і прямо старому Гаркуші на воза.

— Послужіть і ви революції, діду Гаркушо,— сказав підводчикові Яресько і потім довго й суворо розтлумачував, куди, під чиє вікно доставити.

— А мені? — жадібно водив очима по лантухах Гаркуша.— Добудь що-небудь і на мою долю, га?

— Наша, діду, пшениця у вас не зійде,— відповів Яресько.

— Таке тобі? Чому?

— Сорт такий. Пролетарський!

— Оце таку правду заводите! Ні зернини не дали, ще й хурманів із нас поробили,— не міг ніяк вгамуватись Гаркуша.— Хоч вовни тюк під задницю дідові дайте, щоб м'якше в дорозі сиділось!

— Кому це тут вовни забаглось? — почувся суворий голос Килигея, що наближався з-поміж возів.

Гаркуша улесливо заметушився:

— Це ми, хурщики... Нам хоч вовна, аби кишка повна!

— Вашої кишки ніколи не напхаєш,— нахмурився Килигей.— Син досі десь петлюрівською матнею Україну мете?

— Та що ж син...

— Відчалюйте, валка он уже рушає!

Рушила, поскрипуючи, валка; в задумі дивився услід їй Килигей. Вперше, скільки існує цей тополиний порт, валки з хлібом їдуть не зі степу, а в степ, не в темні трюми чужих суден таврійське летиться зерно, а навпаки, підіймається з трюмів на-гора, до сонця, до весни, повертаючись знову до тих, хто його виростив, хто його посіє...

Підійшов Баржак, і'теж став поруч, і теж дивився.

— Що ж, збулося, Дмитре?

— Збулось.

Їхньою волею, їхньою силою здійснюється нарешті те, про що не раз, обливаючись гірким вантажницьким потом, мріяли вони потаємки в роки своєї молодості, проведеної отут, на каторжанських оцих естакадах.

XIV

З тополиного порту відбитий у греків хліб дійшов і до Строганівки, попробував пшеничного і капітан Дьяконов в Оленчуковій хаті.

Дьяконов потрапив у Строганівку саме в розпал весняних робіт. Оленчук з першого ж дня взявся до роботи на винограднику. Він зовсім не збирався перетворити своє благородіє в батрака, але Дьяконову не сиділось без діла, і невдовзі їх обох — Оленчука й колишнього його батарейного — село бачило вже на винограднику поруч: з ранку й

до вечора трудилися вони. Оленчук навчив офіцера, як обрізати кущі, як обкопувати, і Дьяконов виявився тямковитим учнем. Син відставного офіцера і сам з юних літ офіцер, він вперше в житті оце так близько зіткнувся з працею простої людини, вперше в житті змінив зброю на садівницький ніж та лопату і вперше відчув тут високу, якої раніш ніколи не знав, насолоду праці.

Оленчуків виноградник — над самим Сивашем, на пологому схилі, обернутому до сонця. Оленчук розповідає, що ще за його дідів на цих місцях понад Сивашем, де зараз городи та виноградники, була мертва земля, один кермек та смердюг ріс, що його й верблюди не їдять. Мертво було, аж доки один з Оленчукового роду не докопавсь тут до солодкої води. А це, як відомо, тут все: де вода — там життя.

— Наче й багато її, а не нап'єшся,— дивлячись на залиті Сиваші, з гіркотою каже Оленчук.— "Тому тебе багато й є, що тебе ніхто не п'є",— казали колись чумаки, здивовані тим, що воли їхні не п'ють морської... Через нестачу води ніяке й дерево в нас тут не росте, одна тільки жилава акація маловоддя наше витримує.

— А ото он? — вказує Дьяконов на кілька високих сріблястих дерев, що самотньо височать далеко над Сивашем.

— Ото ж явори на поповій леваді. Де явори — там якраз колодязь: ще перед війною ми з братом копали. І на Сивашах, примічайте, де кущик комишу темніє, то, значить, там пробивається потроху солодка вода із прогноїн...

Сиваш, оце гниле таємниче море, не перестає дивувати Дьяконова. Диво природи. Геологічна загадка. Лежить болотистим мертвим простором, з сизуватим нальотом солі, розкинулось до самого обрію, до ледь темніючої на виднокрузі смужки кримського берега.

— То Литовський півострів?

— Це по-вченому — Литовський. А ми його Турецькою батареєю звемо. Колись там турецька батарея стояла. Коли малим був,— несподівано посміхнувся Оленчук,— бігали ми туди, бувало, пташині гнізда дерти. Багато птахів на тій батареї гніздилося.

— Через Сиваш бігали?

— А що ж: влітку він, буває, висохне, аж курить. Хто знає, той і возом переїде, а коли хто так, навмання пуститься, то...— Оленчук поглянув на офіцера якось скося, Дьяконову здалося, що навіть з підозрою: "Чи не тікати, мовляв, надумали, ваше благородіє?" — Один пішов, не спитавшись броду, та й досі нема. Такий Сиваш.

Дивне море! Мінливе, підступне. То вкриється водою, то знову зжене її вітром назад у Азовське, і зостанеться тут на сотні верст голе забagnючене дно з тисячами пасток чаклаків та прогноїн, трясовин та ям, ні на яких картах не позначених, ледве зятягнутих зверху сивою смердючою тванню.... Сивизна — від солі, від того й Сиваші, пояснює Оленчук.

Вірити тут оку не можна. Он серед сивого відкритого простору темніє якась стеблина, мабуть, водорость, занесена під час припливу з Азова, або кураїна, зачочена вітром зі степу. Свіжій людині не вгадати — далеко вона чи близько, велика вона чи мала? Все тут якесь несправжнє, химерне, все на оптичних обманах. Щоб з'ясувати

щось, Дьяконову знов і знов доводиться звертатись до Оленчука. Для нього таємниць тут нема: безліч загадок, якими Сиваші вражають Дьяконова, Оленчук читає вільно, як відкриту книгу. Справжнім володарем цього краю, мудрим знавцем тутешньої природи виявився колишній його, Дьяконова, підлеглий. По Сиваші, що вже повтягував в себе стільки людей, поміж страшними чаклаками та трясовинами, де інший і вдень не пройде, Оленчук пройде і в найтемнішу ніч! Сіль все життя тут потай від стражників ночами збирав. Землю оцю, здається, бачить під собою наскрізь. По росі на травинці, по якихось своїх таємничих прикметах вгадає, де солодка проб'ється вода, де гірка. На безводді, біля самого омертвілого моря, де ніщо не росте, виноградник ось який викохав — на плечах носив чубуки із Криму через Сиваш...

— Скажіть, Оленчук, чим вас привабив цей суворий безрадісний край? Бурани всю зиму свищуть, мертві водорості все літо гниють... Тундра. Південна тундра!

— Не я собі це місце вибирав.

— Предки? А вони чому вирішили саме тут поселитись?

— Не самі поселились. Принукою їх поселили.— І, нахмурившись, розповів: — Від козаків ми походимо. Як погромила Катерина-лярва Січ Запорозьку, одному з куренів було визначено оці місця під поселення.— Оленчук закурив, замислився.— Ще й у пісні співалось:

Дарувала Катерина луги та лимани:

— Ловіть, хлопці, рибу та справляйте кафтани...

"Ловіть, хлопці, рибу",— гірко повторив Оленчук.— Насмішка одна, та й годі! Бо ніякої, звісно, риби тут нема і не було ніколи в Сиваші: мертва вода, ніщо живе не витримує в ній.

Слухаючи, з якою гіркотою розповідає Оленчук історію свого села, з яким суворим, давно виношеним осудом називає ім'я Катерини-цариці, Дьяконов почував і себе в чомусь винуватим перед ним, наче сам колись загнав сюди Оленчуків рід на бідацьке оце поселення. З Дніпра, що — як небо, з привільних степів розкішних — на самий край живого світу... І яку це силу треба мати, яким треба бути живучим, щоб і тут пустити коріння, щоб невсипущою працею своєю оживити цей суворий безрадісний край.

Лише тут, у Строганівці, Дьяконов мовби відкрив Оленчука для себе. Скільки мудрості в поглядах на життя, скільки людяності, доброти в серці. Сусіди йдуть до нього із своїми клопотами, і він, хмурачись, кожного вислухає і, так само хмурачись, кожному чимось порадить, допоможе, як допоміг ось і самому Дьяконову, подавши йому руку порятунку.

Раніше, коли Оленчук служив у нього в батареї, Дьяконов за юнацькою своєю безтурботністю і не підозрівав, які скарби таїть у собі душа цього простого, завжди трохи замкнутого роботящого батарейця. Йому, Оленчукові, завдячує він тепер своїм життям. Мабуть, сама доля послала йому в розбунтованій Чаплин-ці колишнього його, підлеглого з чабанською гирлигою із-за купи кураю! І досі не може збагнути повністю, чим він зрештою заслужив милість Оленчукову? Під час тієї нічної розмови крізь щілину в дверях кутузки нагадав йому Оленчук один незначний випадок фронтовий.

Нагадав, як він, Дьяконов, одного разу заступився перед іншим офіцером, курляндським бароном, за свого солдата Севастьянова. Той руку підняв на солдата, а цей не дав, заступився. Випадок звичайнісінький, Дьяконов уже майже забув про нього, а Оленчук не забув, навіть чи не ради того випадку і на поруку взяв біле своє благородіє.

З кожним днем робота на винограднику все більше зближує їх, за роботою вони мовби забувають про свою приналежність до різних воюючих таборів. Ніколи не думав Дьяконов, що праця може впливати на людину так цілюще. Оленчук мовби відчув, що саме найбільше треба зараз його благородію в непевному його становищі бранця чи перебіжчика, мовби зрозумів, що тільки праця може допомогти йому звільнитись від зв'язаного з цим становищем внутрішнього розладу, сумнівів та гризот. І Дьяконов ніби справді здоровшає тут, за роботою. Не стільки втому, скільки глибоке душевне вдоволення почуває в собі, коли, добре попрацювавши, разом з господарем повертаються вони з виноградників додому на обід.

Степ тоді розгортається перед ними, весняне марево по ньому тече. На дні маревого розливу ген-ген пастух бредє з чередою, верхівець далеко проскаче, примарне плесо води сліпучо зблисне в степу.

— А дивіться лишень, ваше благородіє,— крокуючи поруч, загадково посміхається Оленчук,— що ото зі степу витикається?

Дьяконов, зупинившись, мружиться в далечінь, здивований:

— Незрозуміле щось. Шаблі? Звідки шаблі?

— Ех ви! — веселішає Оленчук, вдоволений своїм жартом.— Вашому братові навіть волячі роги за шаблі здаються.— І знову ховає у вусах лукаво-загадковий усміх.

Дьяконов, ставши навшпиньки, приглядається в степ пильніше: справді, череда із-за обрію йде, рогами крізь марево колише, а йому здалося, що — ліс шабелъ.

На подвір'ї, коли перед обідом Дьяконов стає мити руки, дівтора навперебій кидається зливати йому з кухля. Оленчук тим часом ходить по подвір'ю — там щось полагодить, там копне землі, там стане, уважно приглядаючись до якоїсь стеблинки.

— Знаєте, як нашого татка на селі зовуть? — збившись біля Дьяконова, таємниче шепочуть діти.

— А як?

— Чаклун!

— Чого ж це так?

Діти озираються на батька і з острахом, і з гордістю:

— Бо він... щось знає!

Дьяконову теж інколи здається, що Оленчук не все йому договорує, що є в нього на думці щось своє, невідоме, невідкрите Дьяконову. Особливо почувається це, коли, пообідавши, сідають вони на призьбі покурити і при високому сонці видно їм за Сивашем Перекоп з самотньою перекопською дзвіницею, що блищить чалмою свого купола далеко в степ. Ще недавно було там, на перешийку, чимале містечко з гімназією, казначейством, тюрмою і гомінким базаром, але після жорстоких боїв, під

час яких містечко безліч разів переходило із рук в руки, сьогодні залишилась від нього купа руїн, і лише чудом якимось уціліли повітова тюрма та висока ота дзвіниця, що одна-однісінька біліє зараз на Перекопі своєю далеко видимою в степ чалмою. Смуга кримського берега, яка вранці майже зовсім ховається у власних тінях, зараз, освітлена високим обіднім сонцем, теж видніється чіткіше.

Потягуючи люльку, дивиться в той бік Оленчук і все щось думає, думає, думає...

— Даремно, ваше благородіє, пішли ви в ту Доброво-лію,— порушить раптом мовчанку.— Зовсім даремно. Ніколи не переможе вона.

— Це ж чому?

— Супроти народу війною йде. Чужоземцям, а не народові ваша Доброволія служить.

— Вигадки! Істинно руська армія!

— А дреднути за нею чиї? Розмовляють у вашій армії по-руському і звання ніби руські, а насправді чужа, наймана вона.

Наймана! Чужа!.. Це найбільше дошкуляє Дьяконову. Ніяк не хоче він погодитись з такою оцінкою білої армії. Створена великим Корніловим, вона єдина зараз сила, що захищає дорогі Дьяконову ідеали, саме її тріумфи здатні будуть вивести країну із згубної всенародної смуги. А що терпить невдачі за невдачами, так це не тому, що вона антинародна, не тому, що нібито найнята вона Антантою, ні! Дьяконов знає справжні причини поразок і невдач. Душу з неї викинуто після смерті Корнілова, душі їй зараз бракує — це головне. Вождя, справжнього, рівного Корнілову вождя — ось чого вона зараз найбільше жде, ось що їй зараз найбільше потрібно, армії лицарів білої ідеї на Русі! Вождя, вождя! Дьяконов відчуває в собі щось схоже на жагучу тугу за вождем, за тим вождем, якого ще нема, але який неодмінно буде — сама армія неминуче висуне його з своїх надр. Він прийде, новий Корнілов, і знову вдихне живий дух у війська, і з його появою Дьяконов, не вагаючись, віддасть йому в руки своє власне життя!

А поки що, покурюючи з Оленчуком; і думаючи кожен про своє, вони невесело дивляться через Сиваш на Перекоп, дивляться, як у своє майбутнє.

XV

Степом навпростець понад морем — із Хор-лів на Скадовськ — кінні конвоїри женуть полонених греків.

Дивно було серед цього світлого прозорого степу, де досі, крім місцевих пастухів, певно, ніхто не ходив, бачити раптом їх, засмалених нетутешнім сонцем, бачити, як понуро волочать вони по жорстких кураях та по ніжних, що тільки витикаються із землі, степових тюльпанах, свої пудові англійські ботинки.

Обіцянками легких завоювань принадила їх і погнала на Україну Антанта. Бажаючи не відстати від своїх старших партнерів по майбутній колонізації України, греки до весни прислали на український Південь також і свої окупаційні війська. Тисячами лягають вони в ці дні в боях під Одесою; їх повно було зараз у Криму, де вони зайняли Сімферополь, Джанкой, Таганаш... їхні прокипілі кров'ю берети, або "капорці", як називають їх повстанці, валяються всюди понад берегом у Хорлах.

Кого вбито, хто втік, а їх сімнадцятеро (з-поміж них кілька офіцерів) бредуть зараз під повстанським конвоем на Скадовськ. Дрібнорослі, мовчазні, з смолисто-чорними чубами, чвалають, понуривши голови, втомлено печатають незнайомий степ кованими підборами свого англійського взуття.

Конвоїрів при них п'ятеро. З боків полонених супроводжують Альоша Мазур та Янош-мадяр, а позаду, на чималій відстані, пустивши поводи, їдуть Явтух Судар, Дерзкий та Яресько, якого командир загону призначив старшим. Сталося це зовсім несподівано для Яреська. Коли перед тим, як вирушити їх у путь, Килигей оглядав конвоїрів, щоб вибрати з-поміж них старшого, погляд його спершу був зупинився на Дерзкому, і ніхто не мав сумніву, що саме його, свого брата, він призначить старшим. Однак, мовчки змірявши брата поглядом, командир загону чомусь перевів очі на Яреська: "Ти будеш".

Дерзкого це, видно, нітрохи не образило, їде собі, та посвистує, та час від часу обмінюється з Явтухом Сударем на кивах, на мигах про щось своє. Про що вони переморгуються? Яреськові їхнє переморгування не дуже до вподоби, схоже на те, що є в них щось потайне на думці. Той їде, посвистує та посміхається якось спідлоба, а дядько Явтух, бовтаючи ногами, стиха мугиче й мугиче, наче найнявся:

Ой пасіться, сірі воли, не бійтеся вовка, А я піду на той хутір, де бабуся ловка...

Греки попереду, погорбившись, спотикаються по кураях, понуро плентаються, наче женуть їх на розстріл. Чого вони прийшли сюди? Щоб умерти на цій незнайомій землі? Як найдешевших своїх наймитів, одягла і обула їх Антанта, послала на глум і на злочин. Тепер ось ідуть, як засуджені до страти, беззбройні, зганьблені, мовби вперше відчувши приреченість і злочинність своєї справи. Поступово щось навіть схоже на співчуття прокидається в Яреська до них, до цих понурених і одурманених ворогів. Під час бою там, у порту, бив по них не вагаючись, з радістю й насолодою посилав на їхні голови "гусаків", а зараз, дивлячись на їхні приречено зіщулені плечі, що ніби весь час чекають удару, хлопець відчуває, як поступово відтає й відтає в ньому ненависть до них. Теж люди. Десь позоставляли й матерів, і коханих дівчат, і домівки. А ще ж молоді, і навіть по спинах їхніх, по оцих їхніх зіщуплених плечах видно, як ще їм хочеться жити.

Час від часу греків доганяє дядько Явтух і, порівнявшись з крайнім із полонених, на мигах питає в нього, котра година. Той — молодий, кучерявий хлопець — дістає з кишені срібного годинника-"цибулину" і, бренькнувши кришкою, мовчки, майже з благанням показує дядькові циферблат. Він довго й терпляче тримає годинника перед дядьком, срібна кришка сліпучо горить на сонці, а дядько, схилившись з сідла, все дивиться на неї, мов зачарований. Надивившись, дядько нарешті випростується в сідлі, киває грекові, і той — все з тим же благальним, страдальницьким виразом на обличчі — закриває годинника й, сховавши, доганяє гурт

Так повторюється кілька разів. Зрештою, Яресько не витримав:

— Що ви, дядьку, все на стрілки поглядаєте? Чи дуже кудись спішите?

Судар, переглянувшись з Дерзким, якось дивно, краєм рота осміхнувшись до Яреська:

— А тобі хіба ще не набридло? Не хотів би спекатись? Чи доки ми їх гнатимем?

— Як-то доки? — здивувався Яресько.— До самого місця, куди наказано!

Дядько, хитрувато прискаливши око, кивнув у бік Дерзкого:

— Його он жіночка в Чаплинці жде молода, недавно оженився. Та й мені не завадило б додому заскочити. А тебе теж, Яреську, здається, котрась виглядає на побивку?

Яресько настороживсь: до чого він все це? . — То що ж, по-вашому: кинути, розпустити їх по степу?

— Нащо розпускати? Розбіжаться та й персні свої по степу рознесуть. Можна й не розпускати...— і, двозначно осміхаючись, Судар знову переглянувся з Дерзким.

Тепер вступив у розмову й Дерзкий.

— Він, мабуть, хоче їх на наш бік переагітувати,— насмішкувато кивнув він Судареві у бік Яреська.— Революціонерів, мабуть, хочеш із них поробити? Ні, брат, це тобі не французи,— голос його враз став холодним.— Тут, брат, темнота — не проб'єш. Французів розпропагували, англійці заворушились, а ці... справді — як віслики! З усіх солдатів Антанти — це най-упертіші.

— То що ж, по-твоєму?

— Як що? Доженем до тієї он могили і... в розход. Яресько глянув на Дерзкого, потім на Сударя і по

їхніх обличчях зрозумів, що це між ними вже заздалегідь домовлено.

— Ні, так не вийде,— сказав спокійно й твердо. Дерзкий скосив на нього зеленаве склянисте око:

— Чому?

— По-перше, є наказ командира — доправити їх до місця...— Яресько примовк, щось думаючи.

— А по-друге?

— А по-друге,— Яресько підвищив голос,— є директива Леніна: полонених не вбивати, а обмінювати через Червоний Хресті

— Хай, значить, в Грецію повертаються?

— Хай.

Після цього їхали мовчки. Незабаром під'їхали до могили.

— Привал! — скомандував Яресько.

Греки втомлено попадали, поприлягали на полиновому схилі могили. Сумовито дивилися в небо, в незнайомі простори величезного, ніколи не баченого степу. Не розмовляли між собою, сторожко прислухалися до незрозумілої суперечки, що спалахнула між конвоїрами, які збилися кіньми осторонь. Про що вони так гаряче радяться? Чого сваряться між собою?

Дерзкий, щоб привернути на свій бік Альошу і Яно-ша, одверто виклав їм свій намір: не нюнькатись... Революція навіть царську сім'ю не пощадила, а цих... в розход, і кришка! Судар, звірючи, йому підспівує: "Ухекаєм! Ухекаєм, і ніхто не дізнається ніколи!"

— Самосуд? — спідлоба кинув погляд на змовників Альоша-студент.

— Революція — це і є самосуд! — з досадою викрикнув Дерзкий.

— Брехня! Революція — це якраз над усіма беззакон-ностями закон!

І студент на всяк випадок зняв з плеча карабін. Те ж саме зробив і Янош, мовчки переглянувшись із Яреськом.

Бачачи, що задум його провалився, Дерзкий спробував все звести на жарт:

— Ну, тоді братайтеся тут з ними, а ми з дядьком поїхали... Чаплинку провідаєм,— і, насмішкувато помахавши Яреськові на прощання, додав: — Вважай, командире, що ти нас відпустив на побивку! В Хорлах зустрінемося!

І, вдаривши по конях, помчали степом на північ.

XVI

В Скадовську — прапори, музика, велелюдний мітинг вирує перед ревкомом на самому березі моря.

З трибуни саме виступає літня в біленькій хустці жінка — солдатка, може, чи рибачка.

— Всім народам — білим, і чорним, і жовтим — посилаємо сьогодні свій революційний привіт з червоного Скадовська! — розпалено гукає вона через голови людей кудись, аж мовби за обрій.

— Чи не нас вони приймають за чорних та жовтих? — не втримався від жарту Яресько і, під'їхавши з хлопцями до гурту скадовчан, легко зіскочив з коня.— Що це у вас тут? Мітингуєте ради великодня?

їх зразу оточили тісним зацікавленим колом.

— Килигеївці? Полонених греків пригнали? О, так ви ще, мабуть, нічого не знаєте?

— Скажіть — знатимем.

— Революція в Угорщині!

— Невже?

— Радянську республіку проголошено!

— Бела Кун уже по радіо з Леніним розмовляв! Янош слухав, розцвітаючи на очах, і ніби ще віри

не йняв почутому. Хлопці якусь мить радісно дивились на нього, потім разом кинулись поздоровляти товариша:

— Твоя ж революція!

Між скадовчанами тим часом пошелестіло:

— Мадяр!

— Червоний мадяр з килигеївцями прибув!

Янош стояв між людьми, розгублено посміхаючись, а його розглядали з усіх боків. В полотняній українській сорочці, в солдатському австрійському картузи-ку, що його наділив юнакові колись старий цісар Франц-Йосиф, посилаючи хлопця на війну... Таким і підхопив Яноша натовп на руки і з криками "ура", під звуки скадовського оркестру поніс над головами до трибуни.

І ось він уже стоїть, зніяковілий, щасливий, над розвированим людським морем, так несподівано винесений на самий його гребінь. Теплими поглядами обдає Янош натовп,

всміхаються, радіючи за нього, хлопці, всміхаються уже й греки, в яких за всю дорогу ні разу ніхто не бачив посмішки.

З трибуни знову лунають промови.

Кремезний рибалка віє на вітрі сивиною:

— Слава червоній Угорщині! Якийсь матрос з гвинтівкою на плечі:

— Чорноморський привіт героїчним пролетарям Будапешта!

В наскрізь прозорому весняному повітрі, під лунким оцим небом далеко чути голос розбурханого, мітингуючого Скадовська.

Попросили і Яноша, щоб виступив. Весь майдан прищух, чекаючи, що він скаже, а він, густо зашарівшись, видобувсь на край трибуни, зняв свою пом'яту конфедератку з давно вже видертою геть цісарською кокардою, і, посміхаючись, вклонився з трибуни людям. Світлі, щасливі сльози покотились йому з очей.

Оце і вся була його промова.

Після мітингу хлопці здали греків у ревком для відправки їх далі в Херсон. На прощання греки, схвилювано белькочучи щось, міцно потиснули руки Яресь-кові та його товаришам.

Тут же, в ревкомі, від губернського товариша хлопці почули ще одну радісну новину: неподалік від Одеси в боях під станцією Березівка війська 2-ї Української армії вщент розгромили французів та греків і захопили в них п'ять французьких танків, один із яких послали в Москву в подарунок Володимиру Іллічу Леніну *.

XVII

Наступного дня поверталися до себе в тополиний порт.

Легко, радісно — виконавши наказ — рухатися в просторі, міряти далечинь в нерозлучному товаристві з жайворонками, що дзвенять і дзвенять у тебе над головою, з клубком сліпучого сонця, що весь час біжить, промениться, по морю поруч... На повні груди дихає весна навкруги. І чи бувають весни де-небудь кращими, ніж отут, у відкритім приморським степу, де жайворонки так вільно передзвонюються в піднебессі, де тільки сніг розтанув — і вже дикі маки запломеніли, і вічно текучим серпанком схоплюється марево весняне!

г У відповідь на цей подарунок Ленін тоді ж надіслав таку телеграму: "Приношу свою самую глубокую благодарность и признательность товарищам Второй Украинской Советской Армии по поводу присланного в подарок танка.

Этот подарок дорог нам всем, дорог рабочим и крестьянам России, как доказательство геройства украинских братьев, дорог также потому, что свидетельствует о полном крахе казавшейся столь сильною Антанты.

Лучший привет и самые яркие пожелания успеха рабочим и крестьянам Украины и Украинской Красной Армии.

Председатель Совета Обороны В. Ульянов (Ленин)"

Янош їде і час від часу всміхається, повитий якоюсь світлою задумою. Небалакучий він, оцей Янош, не часто від нього слова доб'єшся, але й без слів Данько зараз добре розуміє його настрій, здогадується, де витають в цю мить радісні думи його друга. Десь

там, за Карпатами, в гуркоті боїв, в маєві знамен, в сонячнім переблиску зброї народжується зараз його, Яношева, революція.

— Хлопці, слухайте сюди,— тріпнувши чубом, каже Альоша.— Повикурюємо ось інтервентів, розв'яжемо собі руки, давайте тоді комуною жити. Збудуємось хоч би й на оцих-о землях і заживем по-братськи...

Яресько окинув очима степи: яка земля! Цілина не рушена... Вухналі посій — і ті зійдуть! Кинь борону серед поля — і та коріння пустить!

А студент уже з умовлянням до Яноша:

— Зоставайся у нас тут назавше. Тут і виноградники підуть, як у вас отам на Мадярщині.

— На веселій оженимо,— жартує Яресько.— Вкраї-ночку таку висватаєм, що ну!

При згадці про женіння студент хмуриться, невдоволено наморщує лоба: він проти цього. Дивак диваком! Київський студент Мазур потрапив у Таврійські степи далекою кружною дорогою — через заслання десь аж у тундрі серед ескімосів та через штрафні фронтові батальйони. Перед самою революцією його, пораненого, приправили в Асканію разом з іншими в лазарет. Після одужання так уже й застряв тут, працюючи на різних роботах та дошкуляючи на мітингах ораторам своїми в'їдливими запитаннями. Місцеві есери та анархісти ще за керенщини не раз пробували залучити студента до себе, заманювали обіцянками, що в них, мовляв, він може висунутись навіть у вожді, проте Альоша — дарма що чуб аж на плечі, як в анархіста,— за почестями не гнався, в керенські не мітив і після своєї тундри вважав за найкраще належати до "партії безпартійних". Та коли вдарив чаплінський дзвін, Альоша одним з перших виявив бажання стати в лави тих, що вирушали повсталій Чаплінці на поміч. Невмілий, незграбний, з дияконськими патлами, він часто потрапляє серед повстанців у смішне становище, і в той же час вони й люблять його — голова! І в бою на нього можна покластись.

Під'їхали до могили, де вчора Судар та Дерзкий мали намір вчинити розправу над греками. Ось тут полонені спочивали. Хлопці, притримавши коней, мовчки подивились на те місце під могилою. Була б тут купа трупів. Тут би їм гайвороння й очі повиловбувало...

І враз стало легко на душі кожному. Бавлячись, мов хлопчаки, вилетіли разом кіньми на самий верх могили. Видно звідси стало півсвіту: і степ, і море.

Альоша, згорбившись у сідлі, незграбний, довгоногий, невідривно дивиться кудись понад сліпучу морську синяву, говорить про них, про греків:

— Десь там їхня об'їдена козами земля. Але будівничі які... Уявіть собі місто, де навіть тротуари з білого мармуру. Мармурові сходи ведуть на високу гору. То — Акрополь. Білі священні руїни... Звідти все починалось...

Ніби в чарівливому напівзабутті, говорить він про храми якимось богиням, про юнака, що хотів долетіти до сонця, та не долетів — сонце розтопило йому воском приліплені крила.

В напливі схвильованої замріяності, ніби в мареві, що робить світ схожим на казку,

рушили вони далі.

— Настане час,— думав уголос студент,— і ми приходитимем один до одного не як вороги, а як друзі, як брати. Побачимо зблизька тоді Олімп, і сліпучі Афіни, увінчані Парфеноном, і дивною буде оця ворожнеча...

їхали-їхали, і раптом на все горло заспівав Яресько:

Ой пасіться, сірі воли, не бійтеся вовка, А я піду у те село, де дівчина ловка!

Горланив на весь степ, так наче хотів, щоб його і в Чаплинці почули. Янош, їдучи поруч, реготав, і навіть Альоша всміхався, косячись на горлатого співака.

Надвечір помітили на горизонті ледь бовваніючий силует корабля. Незабаром зустріли верхівців — знайомих дядьків-пікетчиків, що охороняли узбережжя. Зупинились на перекур.

— Ну, як, дядьку Самійле, не лізе Антанта?

— Близько не лізе. Заякорилась он, бач, аж на гарні-зонті.

Попросивши в пікетника бінокль. Яресько став дивитись за "гарнізонт". Грізна стала гора постала перед ним з сивими баштами, з страшними хоботами гармат на борту. Дредноут!

Мовчки подивились крізь бінокль усі по черзі. Після цього знов подалися — пікетчики своєю дорогою, Яресько з хлопцями своєю.

Скільки потім їхали, дредноут усе маячив збоку на горизонті, як привид.

Коли повернулись у Хорли, Дерзкий і Явтух Судар уже були там.

Командир загону прискіпався до Яреська:

— Ти їх відпускав?

Яресько, на мить зам'явшись, відповів, що — так, відпускав.

— Ну, добре,— заспокоївся Килигей,— а то я вже хотів їм тут пришкварити.— І, взявши в Яреська розписку за зданих греків, став уважно вчитуватись в рядки.

XVIII

День у день понад морем, в безкраїх просторах роз'їжджають кінні пікети, охороняють від дредноутів степ.

Після того, як загін Килигея остаточно закріпився в Хорлах, на нього за рішенням губернських властей було покладено охорону всього Чорноморського узбережжя між Скадовськом і Перекопом. Хлопці тепер майже не вилазили з сідел: на спарені їхні пікети лягла відповідальність за цілий край з його відкритими всім вітрам просторами, з рудими самановими селами, з його теперішнім і майбутнім.

Небезпеки були близько, під боком. Про них щоразу нагадували й похмурі силуети дредноутів, які то зникали, то знову з'являлись на обрії, і набридливе стрекотання ворожих гідропланів, що ходили по небу над Хор-лами, як дома. Не минало дня, щоб котрийсь із них не провідав тополиний порт. Щоправда, хлопці швидко при звичаїлись до їхніх відвідин і вже не давали їм спуску: щоразу зустрічали заморських шулік дружним вогнем з усіх видів зброї.

Незважаючи на порівняно невеликі свої сили, загін повстанців почував себе справжнім господарем краю. Степ патрулювали кінні роз'їзди, а морський прилеглий

до нього простір різали прудкі, захоплені в Яйкості бронекатери.

Десь великодніми святами команда одного з таких катерів пригнала з моря велике парусно-моторне судно, переповнене вузлами з барахлом та переляканими одеськими буржуями, які тікали від Червоної Армії морем на Крим та, збившись уночі з курсу, незчулись, як опинились в руках партизанської "морської кавалерії".

Похмуро сходило буржуйство по трапу на хорлян-ський берег, спотикаючись у важезних своїх шубах (ніби рясне великоднє сонце уже не гріло!), у блискучих дощовиках з напнутими капюшонами (наче ждуть зливи з ясного неба!).

Зійшли, а вслід їм полетіли й тугі їхні вузли, за море наготовані бебехи. Від удару один з вузлів репнув на очах у всіх, і вивалились із нього... паски! Високі, зарум'янені, присипані зверху барвистим горошком!

— Розговіємось! — весело загомоніли бійці.— Спасибі вам, православні!

Стали тут же розлупувати, пробувати, і раптом один із бійців здивовано відсахнувся від свого шматка:

— Ей! Вони золото в хліб позапікали!

І він показав товаришам свій шматок: з пухкого жовтого м'якуша паски, печеної, видно, на молоці та крашанках, блищав кінчиком золотий ланцюжок, з отих, що буржуям на пузо. Бійці кинулись розламувати решту пасок, і в кожній із них знаходили як не те, так інше: то жіноча цяцька якась, то перстень золотий, то, замість ізюму, раптом іскрилось з хлібної м'якушки коштовне каміння.

— Страму вам нема, варвари,— докоряв буржуям Хрисан Кульбака, відомий у загоні своєю набожністю,— У святий хліб каміння позапікали.

— Е! Вони не тільки в хліб, вони і в мило!

Виявилось, що з купи саморобного, чорного та клейкого мила, що зліпилося в груддя, хтось із бійців теж добув золоті речі.

— Іч, миловари!

Буржуїв обступили тісніше, стали обмацувати:

— А під шубами тут у вас що? Натуральні пуза, чи, може, теж контрабанди понапихали?

Допит був саме в розпалі, коли до причалу спустився Килигей з головою місцевого ревкому — отим самим, що стрибав перед ним на дерев'янці при вступі загону в Хорли. З'ясувавши, в чім річ, Килигей презирливо покривився, довбнув носком чобота купу почавленого мила:

— Додумались... Ну що ж. Посадити, хай назад усе виколупують!

Слухняно сіли буржуї кружком, похнюпившись, взялися виколупувати з мила буржуйські свої витребеньки.

— Тільки в мене без фокусів! — попередив Килигей.— Помічу, що котрий валюту ковтне — одразу кендюх навиворіт! З цієї хвилини це не вам — це вже республіці належить!

В той же день конфісковані цінності було відправлено в Херсон і здано губернському казначею по акту.

Якось увечері Килигеева "морська кавалерія" підбрала далеко від берега в рибальській байді двох ледь живих кримських партизанів із Мамайських каменоломень. Оклигавши трохи в Хорлах, вони розповіли повстанцям жахливі речі про розгром у каменоломнях їхнього партизанського загону "Червоні каски". Організований більшовиками Євпаторії партизанський їхній загін довгий час успішно боровся проти біляків та інтервентів. В січні його оточили. З моря кораблі інтервентів блокували каменоломні артилерійським вогнем. Водночас білогвардійці стали рушити динамітом входи до каменоломень, взялись замурувати віддушини, а коли й це не зломило "червоних касок", контрреволюція пустила в підземелля задушливі гази.

То була моторошна мить, коли в темряві каменоломень, по далеких підземних галереях раптом пронеслося страшне, найстрашніше за весь час боротьби їхнього загону: "Гази!!!"

Люди бігли, задихаючись, прикладали до рота мокре ганчір'я, падали, б'ючись у страшних конвульсіях.

— Звідки ж у них гази? — похмуро допитувались повстанці.

— Англійці нібито доставили в Крим. Всіх би нас передушили, якби могли.

Зрештою, загін змушений був піднятися із каменоломень на поверхню і прийняти нерівний бій. Загинув у бою командир їхнього загону більшовик Іван Петриченко, а вони лише чудом врятувались у морі.

Були вони — сама шкіра та кості. Обличчя такі, наче все життя провели в підземеллях без сонця й без світла. Поглядаючи на них, хмурились повстанці, закипали злобою на тих, хто душив цих людей газами в каменоломнях.

Килигей, вислухавши страшну їхню розповідь, довго, непорушно дивився на море в бік Криму з-під своїх кущуватих насуплених брів.

— З вами в нас буде ще не така війна,— сказав згодом, звертаючись десь туди, у кримський бік.— Ви нас газами душите, баржами в морі пускаєте на дно, а ми, думаєте, будем вам в зуби дивитись? Ні, панове, справжня з вами війна ще попереду!

XIX

Україна, на яку стільки місяців цілились жерлами своїх гармат дредноути з моря, в портах якої всю зиму кублились інтервенти, була цієї весни близька до свого повного визволення. Ще по зимовій пороші червоні полки Щорса та Боженка вступили до Києва, зайнявши ті самі казарми, що їх так старанно драїла петлюрівська Директорія, чекаючи прибуття в Київ греків, зуавів та інших військ Антанти. Вигнавши Директорію, народною війною ішли тепер з півночі озброєні робітники та селяни, крок за кроком очищаючи від ворогів рідний край. У чорноморських степах всюди підіймалось повстанство.

Слава Килигеевого загону швидко росла. Одне ім'я Килигея тепер нагонило жах на ворогів. Про нього знали в Криму, про нього вже чули й на кораблях Антанти. З глибини степів до Килигея прибували все нові й нові загони повстанців. Найбільші загони прибули з Каховки, Сірогоз, Дніпровки, Ушкалки, Рогачика, Козацьких Таборів. Лепетиські партизани прикотили з собою навіть гармату-тридюмівку, і хоч було до неї

всього кілька снарядів, загін пережив неабияку радість: є тепер своя артилерія!

Незабаром партизанського війська зібралось стільки, що вирішено було, не чекаючи прибуття наступаючих з півночі регулярних червоних частин, об'єднаними повстанськими силами вдарити на Перекоп.

На Перекопі в цей час порядкував великий напів-офіцерський, напівбандитський загін під командуванням доброго відомого в цих краях полковника Ліснобродського, карателя й авантюриста, який ще два місяці тому стояв за петлюрівську Директорію, а після її падіння перекинувся із рештками свого загону з Придніпров'я в Крим, де під крилом іноземних дредноутів в цей час відсиджувались тисячі таких ліснобродських.

Пригрітий і приласканий новими хазяями, змінивши петлюрівські шаровари на французьке галіфе, Ліснобродський незабаром з'явився із своїми молодцями на Перекопі, цього разу вже як поборник "єдиної, неділимої". Осідлавши перешийок, загін Ліснобродського, тривожив звідти степові села своїми татарськими набігами. Кілька разів він намагався зайняти в Крим череди худоби з фальцфейнівських та інших маєтків, але партизани щоразу відбивали гурти, за що Ліснобродський посилав на них з Перекопу тисячі проклять і погроз.

— Піймаю вашого Килигея — на ланцюг посаджу! В клітці його, як Пугачова, по Криму возитиму!

— Спасибі за честь,— посміхався Килигей, коли йому передавали це.

— Неабияк, видно, їм там прикрутило,— сміялись повстанці,— коли вже полковники за волячими хвостами по степу ганяються.

— Промишляють, хто як може!

— Нібито й сіллю взялись з закордоном торгувати.

— їм би тепер тільки вивіску на весь Крим: "Торгуємо сіллю і батьківщиною".

Повстанські сили стягувались до Перекопу. Залишивши в Хорлах надійну берегову заставу, Килигей перебрався із своїм загonom на забутий фальцфейнівський хутір, розташований у степу якраз навпроти Перекопу. Звідси вже добре було видно лінію Турецького валу, що тягнеться через увесь перешийок, і високу білу дзвіницю над містечком Перекоп. Єдина висока будівля на весь край дзвіниця поблискувала з перешийка ніби на заздрість усім розвідникам та дозорцям. Килигееві було добре відомо, що противник встановив на ній свій спостережний пункт.

Насамперед треба було збити кадетів звідти, позбавити їх отого найзіркішого ока. Настав час пустити в хід партизанську свою артилерію — лепетиську тридюймовку з трьома снарядами в запасі. Необхідно було знайти артилериста-віртуоза, що влучив би з такої відстані в дзвіницю бодай одним із трьох снарядів. Ніхто з партизанських артилеристів не ручався, що йому вдасться це. Ось тут котрийсь із чаплінців і згадав про капітана Дьяконова, про те, як Кулик та Оленчук розхвалювали його артилерійський хист.

Килигей розпорядився негайно доставити Дьяконова сюди. Того ж дня двоє Килигеевих хлопців — один із них син Оленчуків — тачанкою примчали офіцера разом з Оленчуком із Строганівки просто на позицію.

— Маєм роботу, ваше благородіє,— звернувся до Дьяконова Килигей, коли хлопці привели офіцера до гармати.— Є нагода спокутувати вам свою вину перед трудовим народом...

Дьяконов слухав насторожено: до чого він це веде?

— Дзвіниця он біліє: треба по ній шарахнути. Офіцер посміхнувся. Он воно що! Ось для чого

галопом мчали його сюди! Потрібен раптом став золотопогонник, потрібними стали його освіта, його розум, його артилерійське вміння! Професійна офіцерська гоноровитість раптом прокинулася, заговорила в ньому:

— Дзвіниця... Але при чому тут я?

— Збийте нам оту їхню шапку.

— Хіба серед вас нема артилеристів?

— Артилеристи є,— виступив наперед Житченко,— та біда тільки — снарядів у нас обмаль. Антанта, знаєте, нам не дає.— Він відкрив снарядний ящик.— Бачите? Раз, два, три. Оце й усе.

Дьяконов знаком попросив у ближчого з бійців бінокль, звично навів його на перекопську дзвіницю. Доки дививсь, бійці напружено стежили за ним, і їм здавалося, що біляк ледве помітно всміхається туди, на біляцький свій Перекоп. Терпляче ждали, що він скаже. А він у своєму вилялялому англійському френчі все дивився туди, на своїх, потім недбало офіцерським жестом знову повернув бінокль бійцеві.

— Ну як? — запитав після паузи Житченко.— Можна дістати?

— Думаю... можна.

— Одним із трьох?

— Одним із трьох.

Бійці, враз загомонівши, стали шпиняти жартами своїх артилеристів. Даром, мовляв, хліб їсте, повчіться ось хоч у їхнього благородія.

— Однак ви мене не зрозуміли,— заговорив раптом Дьяконов, звертаючись до Килигея.— Річ у тому, що стріляти туди я... не буду.

Це всіх приголомшило. На якусь мить запанувала гнітюча мовчанка.

— Себто як не будете? — потемнів з лиця Килигей.— Ви що — баришня, яку треба умовляти?

— У нас, знаєте, мова коротка,— креснув офіцера поглядом Баржак.— Хто не схилив голову перед працею — тому нахилимо, а чия не нахиляється — тому знімем!

— Справа ваша. Тільки силою ви мене не примусите,— спокійно заперечив Дьяконов.

Оленчук, що стояв осторонь, піймав на собі гострий Килигеїв погляд: "Так оце воно таке твоє благородіє? Пригрів на грудях гадюку?"

Повстанці, оточивши Дьяконова, вже поблимкували на нього з неприхованою ненавистю, гнівом, презирством. Без погонів на плечах, а в душі так золотопогонником і залишився!

— Контра як є! — кинув із гурту Дерзкий.— Я ще тоді казав: не цяцькайтесь... Бач,

який чистоплюй: рука в нього не здимається на своїх!

— А ви що, могли б і по своїх? — бліднучи, обернувся до нього Дьяконов.

— Не там ви своїх шукаєте, ваше благородіє,— докірливо пригримнув Житченко.— Свої-то свої, та тільки в чіх штиблетах?

Килигей похмуро оглядав офіцера, ніби вирішував, що з ним робити.

— А я ще думав... Ех ви, патріот! — презирливо кинув він і одвернувся, мовби одразу втративши до офіцера всякий інтерес.

Патріот! При цьому останньому слові Дьяконова аж ніби пересмикнуло. Він стояв блідий, з гіркою, болісно застиглою на обличчі гримасою. Ждав, що Килигей ще, може, скаже що-небудь, а той уже повернувся спиною, відійшов до гармати. Дьяконов добре розумів, що значило в такій ситуації повернутись до нього спиною. "Уб'ють, уб'ють",— палила думка. Досить тепер Килигееві махнути рукою, досить повести бровою, і вже йому край,— візьмуть у багнети, мовчки відведуть трохи вбік, не зовсім і далеко, і заставлять самого рити собі яму. Яма! Отут, на виду в Перекопу. За якісь півгодини наступить кінець усьому — сонцеві, революціям, терзанням і сумнівам, білій перекопській дзвіниці...

Якісь паруб'ята з міцними плечима вже потроху, мовби ненароком, відтискують його вбік, безмовно відтирають кудись у небуття, у ніким не збагнений вічний морок.

Випадково зустрівся поглядом з Оленчуком, що, зсутулившись, стоїть осторонь, десь далеко-далеко — кроків за десять від нього. З глибоким сумом, і докором, і розчаруванням дивиться звідти на Дьяконова, дивиться уже, як на пропащого.

Всі, одначе, ждуть, що вирішить Килигей, ждуть, що ось-ось він подасть знак. Отой суворий безсловесний знак. І Килигей нарешті подав його. Махнув рукою:

— Всі, хто в артилерії служив,— до мене. Похмурі дядьки у латаних пропотілих сорочках, з

жилястими загорілими шиями потовпились до Килигея, до гармати. Навіть Оленчук попхався туди. А він, Дьяконов? Що ж буде з ним? Наче забули про нього, наче вже він для них не існує...

— А як же з цим? — кивнувши на Дьяконова, звернувся через голови інших Дерзкий до брата.— Кому накажеш ліквідувати?

Густі Килигееві брови зішлись на перенісці:

— Хто сказав — ліквідувати? В шию — і на всі чотири!

Дьяконов сам собі не повірив: невже це про нього? В шию! В щию!

Яке щастя! Значить, його не ліквідують? Його — на всі чотири?

Повстанці теж, видно, були цим спантеличені.

— Як? Живим випустити?

І знову той же Килигеїв голос:

— А що ж... Хай чеше до своїх — жива прокламація буде. Хай подивляться, яку він морду тут у нас роз'їв... на Оленчукових харчах.

Кров ударила Дьяконову в обличчя. Враз майнула в уяві Оленчукова хата і діти, що, зголодніло світячи очатами, діляться з ним останнім шматком. Ждуть, як голодні

звірята, доки його благородіє пообідає, а потім наввипередки кидаються видзьобувати після нього на столі крихти.

— Чого ж ви стоїте, благородіє? — це вже глузливо звертались до нього з гурту.— Хіба не чули? Чухрайте на Крим! Собачою ристю!

— Антанта нове галіхво дасть!

Кров зашуміла йому в голові. Стало душно, жарко. Глузують, насміхаються, почувають свою зверхність над ним!

Це вже було занадто. Хотілось чимось заперечити, захистити себе, підняти над ними... Розіпхнувши бійців, рішуче ступив до гармати:

— Снаряд!

Миттю піднесли йому снаряд. Сам заклав, сам навів, мовчки взявся за шнур.

Перший снаряд вдарив у землю неподалік дзвіниці. Проглумив другий...

Цей шарахнув у саму дзвіницю, з курявою розломив її надвоє.

— Оце всадив! — в захваті загомонала молодь.— Ось так влучати — повчитися треба!

Біля гармати ще довго стояв схвильований гомін, а Дьяконов мовчки відійшов убік без всякої радості за свій успіх.

XX

Осліп після цього Перекоп. Позбавлений свого найвигіднішого спостережного пункту, не міг більше бачити, що діється там, у загадкових просторах повстанського степу.

А там уже все буруниться: двигтить у вечірніх сутінках земля, грають на конях верхівці, зляскують батоги в повітрі,— з могутнім величавим тупотом рухаються степом звідусіль сиві, як хмари, череди круторогих в напрямі на Перекоп. — Що за дивні такі пересування? Чому навіть худобі цієї ночі не дають спокою?

Почалося це після того, як шапку з Перекопу було збито, і Оленчук, відкликавши вбік Килигея, довго щось радив йому, малюючи рукою в повітрі якісь розмашисті вензелі.

Цілу ніч тепер з близьких і далеких маєтків верхівці женуть до Перекопу череди волів, цілу ніч над степом — зляски батогів, важке сопіння худоби, ідуть і йдуть гурти, гойдаючи на розлогих своїх рогах зоряну сферу неба.

На світанку перекопські вартові вдарили тривогу, в паніці підняли на ноги ще очманілого з нічного перепою полковника Ліснобродського.

— Що таке? Килигей? Де Килигей?

— Килигей!!!

Зі степу насувалась видима смерть. Розкинувшись по обрію, граючи над папахами оголеними шаблями, мчали попереду кіннотники Килигея, а далі за ними ще — шаблі! шаблі!.. Зайнявши весь степ, владно випливали з імли степового світання, насуваючись все ближче на перешийок, і не було їм ні ліку, ні впину: наче тисяч сто козаків піднялися і йдуть в атаку на Ліснобродського та його залогу.

— Шрапнеллю! Вогонь!

Вдалили по тій силі шрапнеллю. Передня лава атакуючих одразу розсіялась, ніби втанула в землю, а натомість з'явилась, наближалась... туча сірих круторогих волів!

Полковник Ліснобродський, стоячи на батареї, непо-розуміло протер запухлі після нічної п'ятики очі. Чи не до чортиків уже допився? Тільки що ж були повстанці — і раптом... Невже це вони на очах обернулись у волів? Сто тисяч круторогих сірої української породи? Було щось грізне й невідворотне у їх величавій ході, аж не вірилось, що це йдуть і йдуть, облягаючи Перекоп, ті самі, які роками ходили в рипучих ярмах і яких він, полковник, не раз поривався зайняти із степових таборів у Крим, щоб перепродати в Севастополі корабельним закупщикам. Мав би за степову яловичину і долари, і фунти, і грецькі на всяк випадок драхми! А тепер аж двигтять під їхньою ногою перешийок. Немов живі степові дредноути, насуваються могутні, безстрашні, невідворотні. А кудлаті чабанські шапки килигеївців уже грають десь за ними, за волячими авангардами, мовби глумляться над паном полковником, що на очах у всіх пошився в дурні.

— Прямою наводкою — вогонь!

— По волах, вашбродь?

— По волах!!!

Вдарила по гуртах батарея, наробила м'яса, знялося криваве ревище, курява... Не передбачив полковник найнебезпечнішого, того, що міг би йому підказати кожен пастух: запах свіжої крові роздразнив худобу, розбудив у сумирних волах інстинкт і лють дикого роз'ярілого тура! Здичавлені гурти, знесамовитівши, враз запрудили собою весь перешийок, у хмарах піднятої куряви, з грізним тупотом, з трубним ревом-бутінням ринули на Перекоп.

Не знайшлося в полковника сили, щоб стримати цю навалу степових турів, не було в нього влади, щоб погнати своїх підлеглих на цей рогатий живий ураган! Кинулася врозтіч батарея, а хто забарився, того перекололи, перетоптали на місці.

Сам полковник, скочивши в сідло, ледве встиг вихопитись з групою офіцерів за Турецький вал. Там уже досхочу кусали собі лікті панове офіцери, бачачи, як регочуть за волячим військом на конях білозубі закіптюжені степовики.

XXI

Не довго всиділи біляки й за Турецьким валом: саме в ці дні підійшли з півночі регулярні червоні війська під командуванням матроса Дибенка, підійшли з боку Чонгара ешелони Інтернаціональних полків і, встановивши зв'язок з таврійськими повстанцями, разом вломилися в Крим.

Гнали біляків без передишки. Вихром пройшли степовий Крим, одним ударом визволили Сімферополь, опинившись враз перед Кримськими горами, що виникли і стали по небу мальовничою синюватою грядою. Підійшли до Севастополя, а назустріч уже гудуть гудки — в місті страйкує севастопольський пролетаріат, на вулицях маніфестації, братання з іноземними матросами.

Сонце і море! Пісні і прапори!

Братався в ці дні і Яресько з французькими матросами, братаючись, ходив із ними,

марсельцями, алжир-цями, корсіканцями, під червоним прапором по залитому сонцем Севастополю. Наспівався в ці дні, мабуть, за все життя.

— Ти розумієш,— виливав душу Яресько своєму новому другу, маленькому французькому матросику-кочегару.— Ніколи не були ми вільними, ні батьки наші не були, ні діди — від самої козаччини, і ось тепер раптом... як птиці! Розумієш?

І той весело кивав у відповідь: розумію, мовляв, розумію. І, в свою чергу, розповідав, як вони там у себе на кораблях вгамовують своїх офіцерів, коли ті починають на них кричати. З ними так тепер... Усміхаючись, він бере і водить пальцем біля носа, а потім, злегка гаркавлячи, раптом вимовляє тоном і мовою чорноморських матросів: "Бгатішка, ша! Не забудь, що в тебе мама в Магселі!"

Данько сміявся від душі: навчилися від чорноморців, як із своїми офіцерами розмовляти!

Тріумфальним маршем ішли в ці дні червоні війська через весняний квітучий Крим. Карою народною вривалися загорілі степовики на білі буржуйські вілли, з піснями пролітали верхи по царському узбережжю високо понад морем. Було мов летючий сон для них казкове це узбережжя з сяючою морською синявою внизу, з шеренгами високих вічнозелених кипарисів, що своєю стрункістю у багатьох із них викликали в уяві далеко покинуту красу рідних тополь.

Здавалося, ніколи не кінчиться цей світлий весняний похід. Передові частини червоних підходили вже до Керчі, як тут раптом на їхнім шляху постав непере-ходимий бар'єр: біля станції Акмонай противник спорудив цілу систему укріплень, що весь час підтримувались з моря артилерійським вогнем кораблів Антанти, зокрема англійської ескадри адмірала Сеймура. Створився акмонайський фронт. Нищівний вогонь корабельної артилерії не дав змоги прорвати укріплення.

Саме в цей час далеко за спиною, в просторах степової Катеринославщини, збунтувався Махно, відкрив фронт перед денікінськими добровольцями.

Довелося спішно повертати коней назад.

XXII

Як на галопі пройшли килигеївці Крим, так на галопі й вихопились через Перекопський перешийок назад, ледве встигши вискочити з кримського мішка. Крим з мінаретами zostався позаду.

Вся Таврія в цей час була вже в тривозі, ціпеніла перед зловісними денікінськими хмарами, що затягували зі сходу горизонт. Передбур'я почувалося всюди. Підводила голову контрреволюція по містах, нахабніло в степах куркульство. З охопленої полум'ям пожеж Мелітопольщини, з розгромленого союзницьким флотом Генічеська, з десятків степових волостей, стікаючи кров'ю, відступали поставлені на колеса червоноармійські лазарети, пошарпані в боях караульні команди, біженці. Туди ж, на захід, до дніпровських переправ, партизанські пастухи гнали з степових маєтків отари овець, череди волів та робочих верблюдів. Кожному з відступаючих Дніпро уявлявся в ці дні тим рятівним рубежем, що затримає денікінську козачню, перепинить нещастя.

Через перешийок загін вивів із Криму, замість Килигея, Баржак. Килигея в одному

з останніх боїв було поранено — кулею в груди навиліт,— і ніхто ще не знав, виживе він чи ні. Зараз його везли в командирській тачанці напівпритомного.

Відступали старовинним Перекопським трактом, що проходив якраз через Чаплинку, поділяючи її надвоє, отже, обминути повстанську свою столицю було неможливо, хоч на цей раз Баржак охоче обминув би її. Тривожні думки весь час не покидали Баржака, відколи загін увійшов у смугу чаплинських земель і обабіч зашуміли молоді чаплинські пашні.

Була ніч місячна, ясна, з вітром. Чи то оця видна, простора ніч, чи буйні оці розвітрені хліба, що, вигнавшись за час їхньої відсутності, так змінили картину рідних місць,— тільки все, до чого очі звикли з дитинства, постало зараз при місячним освітленні якимось несхожим на себе, все було повите суворою чарівливістю цієї світлої розвітленої ночі, мовби люди враз опинилися десь серед розбурханого незнайомого моря. Скільки зглянеш — вилискують розгойдані вітром хліба, скільки чуєш — шумлять, переливаючись під примарним місячним сяйвом. Викинули колос, наливаються, половіють. Як вирости, як піднялися вони тут, доки загін ходив у свій кримський рейд!

Баржак їде попереду колони нахмурений, з гірким виразом на обличчі. Зрідка озирається: за ним горбатяться в сідлах верхівці, їдуть тачанки, тягнеться шляхом поміж хлібами артилерія — добуті в Криму французькі гаубиці. В передній тачанці везуть Килигея. Він із самого вечора б'ється в жару, сорочку подер на собі, хрипить: "Капусту роби з них! Капусту!" Моторошно їхати біля нього.

А навкруги вся ніч переповнена розміреним шумом хлібів, їхніми розрідженими вітром пахощами. Давно не було такого врожаю. Будуть і копи пашнисті, і снопи рясністі. Косарів тепер тільки б, косарів, а косарі — в сідлах. Баржак здавив у собі зітхання. До самого крайнеба, до самого місяця хлюпає урожай, а збиратиме хто? Думалось, щоб до жнив і пошабашити з війною, так воно й сталося б, цієї весни вся війна була б кінчена, якби не роздмухувала пожежу Антанта. Тільки й zostавалось їх ото, що за Акмонаєм. А тепер? Наскільки ж тепер усе це розтягнеться? Вдруге доведеться брати Перекоп, тільки вдруге Оленчуковою волячою атакою його вже не візьмеш.

Притихлі, задумані їдуть понад хлібами повстанці. Попускали поводи, погорбатились від думок, а хліба черкаються сідел, горнуться й горнуться ласкавим колоссям просто до рук. Волошками, полином та васильками позаростали межі...

Неважко було догадатись Баржакові, що робиться зараз у душах його бійців. Самого весь час думка одна непокоїть: чи не розтане в Чаплинці загін? Дав наказ пройти рідне село не зупиняючись, але чи в кожного вистачить витримки пройти попід рідними вікнами і не забігти додому? А варто лише забігти, варто лише хоч на мить відчувати себе домашнім, людиною, якій можна більше нікуди не йти... Така вітряна, така місячна, така розбентежена ніч! І чи в багатьох в таку ніч вистачить сили вирватись із жіночих розпачливих обіймів, чи в багатьох вистачить серця відштовхнути від себе дітей, що заходяться плачем, і, залишаючи їх напризволяще, йти невідомо куди,

невідомо наскільки?

Баржак знав, що є в загоні такі настрої, що далі Чаплинки не відступати, розсипатись, пересидіти лиху годину по хлібах та горищах, а коли що — знову підняти повстання, створити в денікінським тилу свою, чап-линську, республіку. Брат Килигеїв Антін не далі, як учора, галасував про це. Але партійний наказ Баржакові був відступати з загonom за Дніпро, привести його на захист червоного Херсона, а скільки свого війська туди він приведе, це вже покаже сьогоднішня ніч. І ніякими умовляннями тут не умовиш, ніякими погрозами не пригрозиш, бо сила загону якраз у його добровільності, в тому, що досі кожен діяв так, як йому підказувало його революційне сумління.

"Розбіжаться чи ні?" — з цим запитанням, зверненим до самого себе, Баржак увів загін у Чаплинку.

Була вона якась незвичайна о такій порі, в цю вітряну ніч, одна серед розшумованих хлібів, в таємничих тінях ночі та місячних серпанках.

Їдучи один попереду серединою шляху, Баржак нашорошено прислухався, що діється в колоні за ним. Чув, як підозріло гупнуло раптом, затріщала дери́за, хрюпнув чийсь кінь, шугонувши убік через канаву; чув, як услід за цим стали мовчки розскакуватися інші — той сюди, той туди, з дезертирською спритністю зникаючи по дворах, поза хатами, повітками, у безповоротній сутіні вуличок. Чув, як тане його сила, як одного за одним поглинає його бійців розбурхане вітряним шумом село, все чув, але ні разу не озирнувся. Розбуджена Чаплинка тим часом уже загомони́ла, де́сь плакали жінки, діти. Як по ножах, їхав Баржак крізь терза́ючу їхню тужбу, і з піднятої веремії, з нічної тужби виразно вчувались йому голоси його власних дітей, що з надривним плачем мовби озиваються просто до нього: "Татку, куди ти? Куди?"

По всьому селу спалахували у вікнах вогники, бачив Баржак, як блиснуло зненацька, засвітилося і в його вікні. Хата його — всього за кілька дворів від шляху, і коли порівнявся із знайомою вуличкою, то кінь його спробував сам звернути туди, але Баржак, сердито шарпнувши повід, знову спрямував свого дончака на шлях.

Їдучи, він все ще почував за собою колону, якої вже, власне, не було.

При виїзді з села нарешті оглянувся... Жменька! Неначе після важкого бою порідів загін! Похнюпившись, мовчки їхали за ним каланчацькі, хорлинські, брели біля гармат лепетиські, а чаплинських... Розметались, мов тіні, хто куди. Ненадовго ж вас вистачило, одначе! Злість здушила його. Дезертирня! Стихійщина! Хотів би найлютішою лайкою кинути їм в лице, хотів би стоголосим криком розітнутися, щоб скликати всіх, щоб усіх повернути в колону... Шукай їх тепер! Де́сь, ма́буть, вкублюються на горищах. До ранку, як перепели, всі будуть поза селом у хлібах! Ні, хай розшукують їх там денікінські шомполи, а він нікого шукати не стане. Краще розшукає з-поміж інших золоте віконце своєї домівки, де його надаремно чекає зараз дружина, чекають діти, розбуджені гомonom збудораженого села.

Доки і в степ вивів свій до невпізнання порідилий загін, усе бачив за собою оте золоте віконце, що так і не діждалося його цієї прощальної ночі.

Серед тих, хто при в'їзді в Чаплинку крадькома шугонув зі шляху в сутінь акацій, був і Яресько. Переметнув конем через рів з дерезою, проскочив одне подвір'я, друге, злегка постукав у шибку низенького перекошеного вікна.

Загледів, як шаснуло за шибкою у хвилях розпущених кіс біде при місяці обличчя, затурготіли дерев'яним засувом двері, і ось перед ним з'явилася на порозі знайома дівоча постать. Серце від хвилювання вискакувало йому з грудей.

Почув сповнене радісного переляку:

— Даньку! Звідки ж ти?

— З неба звалився,— пожартував Данько і, сплигнувши з коня, наблизився до дівчини п'янковою ходою вершника, відвиклого ходити по землі.

Наталка не могла одвести від нього очей. І свій, жаданий такий, і в той же час якийсь страховитий, помужнілий, в оцій кудлатій — такий самий, як була в Кили-гея,— папасі... Схуд чи виріс? Весь ніби витягся вгору за цей час, пасмо русявого чуба хвацько вибивається з-під папахи, вилинялий з нагрудними кишенями френчик так гарно сидить на ньому. При боці теж обнова: шабелька поблискує...

— Кубанська,— помітивши Наталчину зацікавленість, хлопець торкнувся шабельки рукою.— З бою, брат, добута.

— Та який же я тобі "брат"?

— Ну — сестра... Вони розсміялись.

— А ми вас тут ждемо, ждемо,— танучи від хвилювання, каже вона і сама пригортається до нього.— Півсвіта, мабуть, облітали?

— Ех, де нас тільки не було! — він обійняв її з незвичною, грубуватою ніжністю.— По таких горах носило, на такі верховини виносило, що наче побували десь на небесі! А небо яке там, ех, Наталонько! Синіє зовсім над тобою — стань на стремено і рукою дістанеш!

— Снилися мені ті гори, Даньку...

— Далеко тепер вони. Скинули нас звідти, як архангелів. Ну, та духом не падаєм.

— Сірогози он уже, кажуть, калмики зайняли.

— Напирають здорово, чорти. Козачня, офіцерня пре з англійськими отаманами при штабах. А там ще Махно збунтувався, чорний свій хлаг об'явив...

— І куди ж ви од них?

— За Дніпро, більше нікуди.

Вона припала йому до грудей і, зіщулившись, стала одразу якоюсь маленькою, беззахисною...

— Даньку, а ви... надовго від нас?

Чи надовго? Якби ж то він знав? Якби ж то він міг зробити так, щоб ніколи вже більше не розставатися з нею. Глянув при місяці у її широко відкриті, такі довірливі очі, і в душі все йому перевернулось від жалю. Зовсім біда стоїть проти місяця, такою він раніше ніколи її не бачив. Голова схилена набік, і важка коса лежить на шиї, наспіх скручена вузлом, як у заміжньої... Ось він піде за Дніпро, і залишиться вона тут

беззахисною, і вже чийсь загребуші руки потягнуться до її дівочих кіс...

— Недаром же снилось мені вчора,— зітхнула дівчина,— наче з неба чорний дощ іде. Чорними, як дьоготь, патьоками — на хліба, на хати, на мене... Оце ж він і є чорний дощ — наша розлука.

До шляху вона проводжала його стежкою поміж городами. Ішли і бачили засідланих коней попід хатами і чули голосні плачі в настіж повідчиняних дверях. Вітер шелестів соняшниками, вилискував листям кукурудзи по городах, і вся Чаплинка була у вітряних шумах, в легкому текучому сяйві, що переливалось на ній, як весільна фата.

Коли вже були вони край городів, де тягся рів та дереза і придорожні акації своєю тінню заступили їх від місяця, дівчина раптом зупинилась, обернулась до Данька, в гарячій нестямі повисла йому на шії:

— Не пущу!

Стала наче сама не своя. Зшаленіло обсипала його поцілунками, линула всім тілом до нього, і він чув, як уже й сам втрачає владу над собою, як росте в ньому жагуча сила, буйна, непереборна ніжність до неї. "Наталонько! Горличко моя! Серденько!" Найніжніші були в нього для неї слова, він всю весну виношував їх у поході, самі шепотілись йому дорогою, коли їхав сюди, а тепер сказати не міг: застрявали в горлі. А вона вже билась йому в плече, плакала, і крізь плач її, крізь шум вітру він почув раптом неймовірне, ніби несправжнє, ніби нашумлене вітром:

— Нічия... Тільки твоя, твоя хай буду!

Страшно і радісно стало йому за себе, за неї. Мов стеблина гнучка, була вона в грубих його руках, що з нестерпною ласкою самі вже пригортали її, рвали полотно сорочки, нестримно голубили тіло її, вогнисте, гаряче і таке доступне йому вперше в житті.

Шуміло вже десь над ними, коли вони знов повернулись до дійсності. Соняшники та кукурудзи шуміли, а здавалося — наче ліс. Сідло поблискує на коні, коли місяць продирається крізь віття акацій. Кінь стоїть над ними, поглядає на них ніби скося; гризе крізь вудила якусь бадилину, сердиться. Все це, мов сон, неймовірне — і листя соняшників угорі, і кінська морда, і шум вітру над ними. Місяць був дивний, і якось дивно шумлять соняшники вгорі. А вони лежать сп'янілі — лежать в гущавині городу, під придорожньою дерезою. Огудиння навкруги, пахне суха земля...

Данько повернувся до неї лицем. Біле, безстрашно заголене тіло зблиснуло при місяці. А вона, не соромлячись уже ні його, ні коня, ні місяця, лежить розморена пестощами, плаче, всміхаючись, і наче перебуває ще вся в тій безодні щастя, в яку вони були провалились. Данько дивився на неї, і безмірна ніжність, безмірне любовне чуття до неї розтоплювали йому серце, забивали дух. Після всього, що сталося, наче й сам одразу виріс для себе: муж! Уже він їй муж! Такою довірою, таким неймовірним щастям нагородила вона його ось тут під вітряні шуми чаплинські, під придорожньою колючою дерезою. І тепер кидати її? На поталу? На чужі руки? Денікінська козачня незабаром заповнить село, вдереться й сюди, хто її тут відборонить?

В загін жінок не дозволено брати. Який жаль! Взяв би її оце до себе в сідло і помчав

би кудись, де нікого, нікого немає! Щоб одне тільки небо над ними та високі гори кругом, як отам, у Криму, за Сімферополем...

По всьому селу ще чути розтривожений шарварок. Двоє верхівців промчали шляхом. Протупотіло, завмерло. Данько схопився, піймав за вуздечку коня, що повернув був голову тим двом услід.

Підійшла Наталка, поправляючи косу, притулилась хлопцеві до грудей:

— Не забудеш мене? Він міцно пригорнув її:

— Доки й житиму.

Віття акацій сумовито шумить над шляхом, раз у раз струшуючи на гриву коней свій прив'ялений цвіт.

За хвилину вже одна вона стояла серед шляху, дивлячись, як вдарила при місяці курява з-під копит. Курява. Зараз курява б'є, а тоді, може, й снігом замете його слід... Хоч би оглянувся, хоч би озирнувся ще раз!

Данько оглянувся, зблиснув при місяці зубами, і це їй було винагородою за все.

Своїх Яресько догнав за кілька верстов від села, коли й місяць уже ліг у житах, і потемнішало навкруги. Догнавши, мовчки пристроївся в кінці колони до тих, що тягли артилерію. Цього разу партизанська артилерія вразила його своїм виглядом. Голодна, безснарядна, вона, й відступаючи, мовби погрожувала комусь, ніби цілилась на Перекоп.

Через деякий час затупотіло на шляху знову і, догнавши колону, пристроївся до неї ще хтось — мовчки, скрадливо, винувато. Потім затупотіло, доганяючи, ще і ще...

До Каховки загін підходив уже в своєму повному складі.

XXIV

В районі Каховки килигеївці безпосередньо зіткнулися з денікінськими авангардами. Зав'язались бої. Стримуючи противника, що рвався скоріше перехопити дніпровські переправи, загін повстанців не лише боронився, але й сам нападав, і незабаром йому вдалося вибити противника з кількох степових хуторів за Каховкою.

Невідворотно, як гнаний вітром степовий пожар, насувалось лихо. З кожним днем головні сили денікінців підходили все ближче.

Якось надвечір в один із цих днів Туземна бригада генерала Ревіна вдерлася в Сірогози. Заставши біля школи розташований в тіні акацій червоноармійський лазарет, що не встиг відступити, туземники з нальоту пішли топтатися кіньми по живих тілах, хвацько дорубуючи з сідел тяжко поранених, не здатних навіть звестися бійців. При тому ледве не зарубали заодно і молоду вчительку Світлану Іванівну Мурашко, що, не пам'ятаючи себе, кинулась боронити поранених беззбройних людей і яку за це озвірілі рубачи прийняли були за сестру-жалібницю.

— Сестра? — і вже тріскається біленька кохтина під ударами пекучих нагаїв.

— Комісарка? — чийсь палаючий свіжою кров'ю клинок вже звився над дівочою головою.

Врятували вчительку діти-школярі.

З криком сипнули до неї з ґанку переляканим відчайдушним табунцем, обліпили,

затуляючи, як рідну матір:

— Це не сестра! Це вчителька наша!!!

— Сестра я, сестра,— ридуючи, вигукувала вчителька, в нестямі пориваючись до отетерілих нападників.— Рубайте й мене, звірі, кати ви, нелюди...

Під'їхав калмик-осавул, і козачня, понасуплювавшись, мовчки розступилася перед ним.

— Позакопувати! — вказав нагайкою осавул на купу порубаних і, гарцюючи конем, наблизився до вчительки.

— Ну-с, чого розхлипалась, красуне? Жалко? Милосерді є душить? А якби наші голови отут котились? Чи хлипала б? Чи видавила б за мною хоч одну сльозу?

— Не чіпайте їх,— відчайдушно кинуло з гурту котресь із дівчорі. — Це вчителька наша Світлана Іванівна.

Осавул ніби тільки зараз помітив малечу.

— А вам чого тут? Киш звідсіля, комбедовське поріддя!

І для більшого враження він удав, що висмикує з піхов шаблюку.

Діти кинулись врозтіч.

Світлана з червоним, припухлим від сліз обличчям повернулася до осавула:

— Герої... Поранених добиваєте, з дітьми воюєте!

— Злякалась? — зареготав осавул, гарцюючи конем все ближче перед дівчиною і добуваючи шаблю.— Це ж я жартую! Я не страшний. Хто посміє скривдити оцю чудову золоту голівку? — і, перегнувшись з сідла, він вправно торкнув кінчиком шаблі біля самого вуха Світлани витке золотисте пасмо.— Дозволь чикнути собі на пам'ять оцей гарненький локон...

Дівчина, відсахнувшись, випросталась гнівно:

— Не для вас мої локони!

— Отакої,— осавул на мить осікся.— Не для вас? А для кого ж?

І не встигла дівчина відхилитись, як шабля вже мигнула їй через груди легким блискавичним черком. Посипались гудзики.

Козачня зареготала.

— Пойняла, як у нас робиться? — ховаючи шаблю, переможно випрямився в сідлі осавул.— Ніби й ціле все, а кнопки всі за раз розстебнулись! Візьмеш такого молодця на постій?

Світлана, бліднучи, прикрила руками груди:

— Сира земля тебе візьме...

Бачили потім діти, як осавул подав знак своїм спішеним головорізам, і вони, підкравшись із-за спини, вхопили вчительку попід руки і з реготом повели-поволокли по східцях до школи.

Саме в цей час під'їхав зі своїм штабом сам генерал, командир бригади.

— Що за безчинства? — вказав він на порубаний лазарет.— Зняти бинти! Попалити! Ми лазаретів не рубаємо!

А почувши дівочий крик десь із школи, сердито послав ад'ютанта довідатись, в чім

річ.

— Тут буде мій штаб,— кинув, зіскакуючи з сідла, і, не чекаючи повернення ад'ютанта, квапливо попрямував до приміщення школи.

Білі акації цвітуть біля школи. І хоч пишні осяйні кетяги цвіту помітно примеркли за день, припали збитою копитами пилюкою, проте підвечір вони знову нестримно заструмували своїми густими п'янливими пахощами. З вікон, відчинених навстіж, реве грамофон, йому підтягують п'яні голоси:

Дам коня, дам кинжа-ал, Дам винто-о-овку сво-го-ю...

Веселиться, гуляє офіцерня.

А коли добре стемніло і п'яні співи ревнули ще дужче, з-під шкільних акацій, від штабної конов'язі непомітно відділився вершник, нечутно вислизнув у степ, з місця простягтись кудись у бік Дніпра. Майнув і за хвилину безслідно вже розтанув у мороці червневої ночі.

Далеко в степу діди-пастухи згодом бачили того дивовижного вершника: дівчина сиділа в сідлі.

Проскакуючи мимо них, мимо їхнього пригаслого вогнища, на мить притримала коня, запитала:

— На хуторі Терновому хто?

— Поки що наші.

— Ви точно знаєте?

— Точно, дочко, точно. Брехати не станем.

— Спасибі!

І знову шугнула крізь темряву далі — напростець на хутір Терновий — на доброму калмицькому скакуні.

А десь за північ тим же степом в напрямі на Сірогози безшумно рухалась колона кінноти. Ішла риссю, проте ні стуку, ні тупоту не чуť було: мов по пухких килимах ступали коні, безклекотно котились кулеметні тачанки. Пригледівшись, можна помітити було, що копита в коней старанно обв'язані повстю, колеса тачанок обтягнуті сіном та вовною.

На одній з тачанок, прикривши плечі грубою селянською хусткою, сидить Світлана Мурашко. Бійці, що їдуть за тачанкою, навіть крізь нічні сутінки бачать смертельну блідість її обличчя. Зігнувшись, ніби морозить її, збайдужіла до всього, застигла в німій суворій оці-пенілості.

Широко відкритими, налитими горем очима дивиться на степ, на далекі заграви, що не порушно багряняться ліворуч і праворуч в неосяжному морі темряви.

Те, що пережила Світлана за ці останні кільканадцять годин, здавалось їй неймовірним кошмарним сном, під час якого з душі все живе мовби вивітрилось, зосталась перед нею лише порожня тінь самої себе, її сил, її протесту, її страшного горя вистачило тільки, щоб вирватися від денікінців, щоб, добувшись до своїх, передати їм все, що так хотілось передати... Після того наступила оця спустошеність, повне закам'яніння душі, байдужість до себе й до інших. Розповідаючи Баржакові про

звірства калмиків, відповідаючи на запитання розвідників про те, що їй на власні очі довелося бачити в денікін-ському штабі, Світлана заодно з усім цим мовби передала іншим людям і тягар свого болю, і вогонь своєї дівочої помсти.

Що їй тепер залишається? Яким буде її життя? Червоною маркітанткою? Сестрою-жалібницею? Чи наган у руки і воювати? Ще вчора не думала вона воювати, ніколи не готувалась до цього, будучи переконаною, що всяке людиновбивство — злочинне. Всім серцем полюбила школу, полюбила малечу — їм, таким жадібним до знань хлопчикам та дівчаткам, хотіла присвятити своє життя. Сірогози — глухе, далеко закинута в степах село, з ним свою долю зв'язала. Легендами, почутими з уст народних, захопилася. Кажуть, колись у давні часи з'явився в Січі якийсь іспанський гранд, що ледве встиг врятуватися перед тим із захопленої маврами Сарагоси. Тут, у Січі, став він набирати лицарів-запорожців, щоб допомогли вигнати геть маврів, вернути Сарагосу іспанцям. Кілька сотень їх зголосилось плисти байдами через моря в далеку, ніким не бачену Сарагосу. Попливли, напали вночі на завойовників, вигнали з міста. А повернувшись на Січ, всі вони, герої Сарагоси, поставили разом зимовники в степу і назвали їх в пам'ять походу: Сірогози. Легенда? Але молодій учительці хотілося вірити в неї.

Там, в сільській, буранами обшарпаній школі, минула для Світлани перша її трудова зима. Вовки виють в степах, буран рве землю, мете за вікном снігом навпіл із землею. А ти до пізньої ночі сидиш, схилившись, над зошитами та книжками, і тобі так гарно, гарно. Тепер все те світле десь у минулому, як у минулому опинилась і вона сама, енергійна, весела, повна кипучого життя, мрій, ідеалів... Все промайнуло, як сон, зосталось по той бік за чорними кошмарами, і дівчина на все зараз дивиться байдуже з висоти свого непоправного горя.

Підхоплена хвилиною подій, цілком віддала себе на їх волю. Іноді мовби прокидалась на мить із своєї заціпенілості. Може, це якесь непорозуміння, що вона вже їде степом в кулеметній тачанці, що вона їде... в бій? За кулею, може, їде для себе? Ніякого страху вона не почувала, а усвідомлення того, що ця ніч може бути для неї останньою, згубною, якось навіть ніби заспокоювало її.

Літній боєць-кулеметник, що погойдувався поруч в тачанці, спробував був загомоніти до своєї незвичайної пасажирки, але Світлана не виявила ніякої охоти вести розмову, і боєць, зітхнувши, зрештою дав їй спокій. Хай, може, вона дріма?

Данько Яресько, висланий з розвідкою вперед, всю дорогу підтримував зв'язок з Баржаком та командиром ескадрону. З'їхавшись, деякий час рухались поруч.

Тиша залягла перед ними.

— Щось не подобається мені, Яреську, оця тиша,— говорив, прислухаючись до степу, Баржак.— Що, коли просто на засаду скачемо, га? Чи не заведе нас твоя вчителька в пастку?

Данько, як завжди перед боєм, був помітно збуджений, напружений. Весь цей з незвичною таємничістю споряджений нічний рейд на Сірогози, безклекітні тачанки, що тільки шумлять у траві, безтупітні копита, обмотані повстю, таємничість і гострота

моменту,— все це так відповідало вихруватій Даньковій вдачі. Але командирова підозрілість щодо Світлани образила його.

— Послухаєш вас, товаришу командир, так нікому на світі вже вірити не можна!

— Що зробиш, такий час. Могла ж вона перед тим в контррозвідці їхній побувати?

Розважливі, холодні припущення командира примусили Данька задуматись. Справді, чи так уже він добре знає Світлану, чи до кінця певний у ній? Далеким, розблислим у сонці маревом потекло перед очима бурлацьке дитинство. Святковий червневий день, повен сонця, повен блакиті небесної. Побравшись за руки, ідуть вони, троє маленьких друзів, цілинним асканійським степом, і світлі ковили шумують довкола них ласкавими текучими шовками, і струмки невидимих жайворонків мирно дзюркочуть в повітрі. Дивні дива відкриває їм степ. Зупинившись, постоять над пташиним гніздом, причаєним у траві, подивуються на кам'яну бабу на скіфській могилі, заглядаються на овечат, що розтеклись по далекій царині, як у воді... І знову рушать далі через молочні розливи ковили, далі й далі шукати свого казкового моря, своєї щасливої мрії. Якщо вже не вірити їм, найсвітлішим мріям свого дитинства, то кому ж тоді вірити?

— За кого іншого ще подумав би, а за неї... ручусь,— говорить Яресько Баржаку.

— Дивись, хлопче,— попереджає комеск.— Тут не до жартів.

— Знаю, що не до жартів. Та коли що — вона ж біля мене буде: сам, оцією рукою рішу!

— Стоп! — насторожився раптом Баржак.— Чуєте? Десь далеко попереду в темряві ледве чутно заспівали півні.

XXV

Зачувши півнів, Світлана стрепенулась: Сі-рогози!

Нервовий дрозд перебіг їй по тілу.

Поблизу вже лунали приглушені енергійні команди, колона стала швидко танути, розгортаючись від шляху двома крилами в степ. Світлана догадалась: заходять, щоб звідусіль охопити село. З темноти все ближче виступали кругла біла церковця в глибині села, вітряк на горбі, силуети шкільних акацій.

Несподівано перед тачанкою виросло кілька бійців, і один з них в чорній, як ніч, папасі перегнувся з сідла до Світлани. Данько! Він такий був зараз хижий з лиця, що Світлана мимохіть відсахнулась.

— Чого жахаєшся? — кинув майже глумливо, безсердечно.— Показуй, де тут вона, твоя школа?

Світлана вказала рукою на темні вежі акацій:

— Ото.

Яресько рвонув коня у той бік. Світланина тачанка, оточена верхівцями, понеслася за ним. Незабаром виросла з темряви школа війнуло назустріч медовими пахощами акацієвого цвіту...

— Стій! — пролунало раптом з-під дерев.— Пропуск! І погрозово клацнув затвор.

— Ти що, п'яний, чортова кукла? — лайнувся Яресько.— Своїх не пізнаєш? — і

продовжував насуватись просто на вартового.— Раненого полковника везем!

— Звідки?

— З Непитайки!

І вслід за цим шелеснуло гілля, почувся хряск, хрип, і Світлана заплющила очі. Чийсь розпалений кінь уже похропував перед нею, і дужа рука — Данькова! — грубо шарпнула її за плече:

— Веди!

Чого він такий грубий сьогодні з нею?

— Веди, кажу! — ще раз шарпнув її за плече Яресько. Він стояв перед нею вже спішений, розлючений і ще хижіший, ніж там, на дорозі.

Однак грубе шарпання, оце що він так розлючено стрясонув її, вплинуло на Світлану дивовижно. Сили її мовби одразу вернулись, і вона пружно, легко вихопилась з тачанки:

— Ходім!

Обганяючи її, він спритно, по-котячому шаснув, провалився між колючі акації. Світлана, пригинаючись, ледве встигала за ним.

— Даньку, он іще біля ґанку вартовий.

— То вже наш стоїть... Де те вікно?

— Сюди... Ото відчинене. Крайнє зліва.

Десь на протилежнім кінці села знялась раптом страшенна колотнеча, запахкали постріли, дико завалувала собачня. Данько відштовхнув Світлану:

— Біжи! Тікай звідси!

І, затиснувши бомбу в руці, одним махом вихопився на підвіконня, зник усередині.

Світлану підхопила хвиля бійців, що бігли до ґанку. На ґанку, де звечора невідлучно стояли вартові, зараз уже — нікого, двері навстіж, на порозі темніло купиння порубаних тіл. В середині школи все ходило ходором: тупотнява, лайка, постріли. Коли Світлана з моторошним чуттям перехопилась через порубаних і опинилась в переповненій повстанцями учительській, там котрийсь із бійців уже тримав над головою запалений жмуток паперу, а попід стіною стояли з піднятими руками штабісти. Серед них Світлана одразу впізнала незграбно приперту до стіни постать генерала Ревіна і того, другого, сухорлявого, перед яким вони всі так запобігали,— англійського інструктора при штабі. Довгов'язий, як гусак, з виразом зневаги на обличчі, він стояв перед Яреськом без пояса, широко розставивши ноги в блискучих крагах і незвично піднявши руки над головою. Щойно він хотів застрелитись, але не встиг — револьвер в нього вибито з рук.

— Що, осічка? — глумливо спитав Яресько, підіймаючи револьвер англійця з підлоги.

Ткнувши револьвер собі за пояс, він взявся обшукувати захопленого.

— Ну, ти ж, брат, і сухоребрий,— сказав, не досить делікатно шугаючи інструкторові попід боки.— Що там у вас їдять?

Англієць промовчав.

Поблизу сопів генерал. Його саме обшукували, коли він раптом помітив у гурті повстанців Світлану.

— Ваша робота? — прохрипів він, виставляючи, як для удару, свою квадратну, стрижену їжачком голову.— Я вас урятував від безчестя, а ви...

Світлана сміливо глянула йому в вічі:

— Я вас теж врятувала, генерал.

— Ви? Мене? Від чого?

— Від безчестя командувати бандитами. Від прокльонів народних...

Генерал важко опустив голову.

— Обскубані! — закінчивши обшук, сказав Яресько.— Виводьте їх на подвір'я, хлопці. Тільки очі, Гриць-ку, оцьому лорденкові зав'яжи, щоб не наврочив нам Україну.

В глибині села ще де-не-де лунали постріли, а подвір'я школи вже швидко заповнювалось повстанцями. Тут було призначено збір. Під сараєм, де стояв генеральський автомобіль, чувся гомін, регіт — повстанці пробували заводити мотор.

Світлана, зупинившись осторонь під акаціями, сум'ятна від пережитих потрясінь, зарилась палаючим обличчям між свіжі повні кетяги цвіту. Скоро вони, мов рясною росою на світанку, вкрилися чистими дівочими слізьми. Не знала добре й сама, чого плаче, але почувала, як їй легшає від цього на душі, наче половину горя, її дівочих кривд по-сестринськи брала, переймала зараз на себе оця ніжна, оця любима нею з дитинства акація — біла колюча королева півдня.

Під цим жилавим глодуватим деревом незабаром і натрапив на Світлану Яресько.

— Ну й завдала ж ти нам роботи! — звернувся він до Світлани, сяючий, бурхливо радісний, і став втирати своєю кудлайкою спітніле обличчя.— Хочеш на анто-нобілі прокататись? З вітерцем, га?

— Чого раптом?

— Субчика того... англійського інструктора повезем, командир доручає...

— Куди?

Данько, злодійкувато озирнувшись, понизив голос:

— В Каховку. А там, може, й далі, в Херсон. Здамо,— бо ти ж, вважай, теж його брала,— а там тоді, як хочеш... Антонобілем, уявляєш? Хвіат!

Світлана не втрималась, щоб не посміхнутись: перед нею зараз знову був той давній Данько, охочий до всяких вигадок, веселий, задерикуватий хлопчак, що з цілою ватагою ровесників кидався було на шлях за панським автомобілем та нюхав пилюку — чим пахне.

— Ну, то як, Світланко? їдемо?

— Гаразд. їдем.

Виходячи з-під акацій, Данько на ходу розмашисто тернувся обличчям по обважнілій, густо обвішаній білим калцттям гілці:

— Здорово пахне, еге ж? — і засміявся.

На світанні, коли на сході вже зоря розгорялась і пастухи виганяли худобу на царини, мчав степом в напрямі до Дніпра відкритий блискучий автомобіль.

Навпростець, без доріг, видно, мчав — обчухране бадилля будяків, волошки та ковила висіли на ньому, позастрявавши в усіх щілинах. В машині, поруч з водієм, сиділа золотоволоса кругловида дівчина, а далі за нею зблискували усмішками до пастухів хлопці-пов-станці в кудлатих шапках, з шаблями наголо. Поміж ними посередині витягся — наче аршин ковтнув — якийсь довгов'язий, з зав'язаними ганчіркою очима. Дивувались пастухи, ламали в догадках голови:

— Хто він?

Був, мабуть, важною птицею, коли й з шаблями біля нього і очі йому зав'язано, щоб не зурочив довколишнього степу, щоб не бачив ні золотих хлібів, ні рясних вишень, ні синяви Дніпра.

XXVI

У Херсоні все кричить у ці дні об'явами: "Громадяни!

Є загроза появи холери — не бійтесь холери, але бережіться її! Не пийте сирої води, а тим паче самогону. Пийте краще чай! Довіряйтесь лікарям, фельдшерам, не приховуйте від них хворих!

Холера, як і Антанта, буде переможе-н а!"

І тут же поруч на поруділих від сонця, що з весни ще позалишались, афішах: "Галло-виставка!

Кіно "Бомонд" — "Тайнї Нью-Йорка"!

Головоломні трюки! Жуткие моменти!!!!"

Біля афішних тумб юрмляться обвітрені, строкато озброєні степовики, спокійно читають ці грізні перестороги. Одні читають про холеру, інші розкотисто регочуть біля вітрин, розглядаючи на афішах напівголу, вигорілу на херсонському сонці американську кінозірку.

Все місто в ці дні пропахло кізяками та плавневим сіном. Всюди гамірливо таборяться війська, іржуть коні, ревуть верблюди, а вечорами на висотах форштадта лунають розлогі, зі степів принесені пісні.

В Херсоні килигеївському загонові, що вступив до міста одночасно з іншими повстанськими військами, населення влаштувало бурхливу зустріч. Херсонці ще з весни чули про цей напівлегендарний загін, що по всьому узбережжю вславив себе боротьбою з інтервентами і що разом з матросами Дибенка та Інтернаціональними полками штурмом брав Крим.

За рішенням херсонських властей і за бажанням самих тавричан, загін незабаром було перейменовано в Перший Таврійський революційний полк.

Найкращі лікарі міста не відходили тепер від пораненого командира загону Дмитра Килигея.

Кудлатим чабанським папахам, як і матроським безкозиркам, в ці дні всюди була шана, всюди честь. Об'єднані в профспілку перукарі міста оголосили, що степових героїв вони голитимуть безкоштовно і поза всякою чергою. Шевці теж повикидали на своїх майстернях об'яви, що, "незважаючи на грім канонади", вони лагодитимуть повстанцям взуття "швидко, міцно і акуратно". А лагодити було що: чабанські сирицеві

постоли, натягнуті ще з весни, позасихали, позашкаруб-лювались на ногах так, що їх неможливо було зняти,— доводилось розрізати ножами.

Розташувався килигеївський загін на горі, зайнявши старовинні укріплення воєнного форштадта та одну з найбільших каторжно-пересильних тюрем, що від самої революції стояла порожньою. Мабуть, в жодному з південноукраїнських міст не було стільки тюрем, як у Херсоні. Важкі кам'яниці, похмурі старорежимні центради, вони займали на сонячних херсонських висотах найвидніші місця, пануючи над степом, над Дніпром, над мальовничими дрімучими плавнями, що, синіючи, стелились в задніпровську далечінь.

Тепер тюремні подвір'я були зайняті повстанськими військами, обозами та худобою, якої партизани нагнали зі степу стільки, що вистачило б прогодувати цілу армію.

Ярмарково гомонить, вирує військами до сліпучості залитий південним сонцем Херсон, так наче й не збираються над ним тучі, так ніби й не погуркують десь на північ глухі денікінські громи.

На другий чи третій день після прибуття Яресько несподівано зустрів на форштадті дядька Оленчука, що стояв край урвища і дивився кудись за Дніпро.

— Агов, дядько Оленчук! — зрадів йому хлопець.— Ви звідки тут?

Оленчук обернувся до нього, чимось присмучений.

— Та круторогих же вам пригнав.

— Самі чи... з благородієм?

Оленчук став набивати люльку самосадам.

— До самого Дніпра все при мені був, помагав череду гнати. А коли вже наперли на переправу, десь як у воду впав.

— А може, й справді його в тисняві десь... униз головою?

— Е, ні. Якби впав, то вплив би.

— Заговорило, значить, біляцьке нутро! Своїх зустрічати zostався!

Оленчук, мружачись, дивився кудись за Дніпро, в заткані сонцем таврійські простори.

— Я до самого вечора його на цьому березі піджидав, усе думав — дожене. Раз там навіть і з'явилося було на горбах таке, як він, постояло-постояло, подивилось-подивилось сюди, мовби шукало когось. Потім повернулося спиною і тихо побрело в кучугури...

Данькові на мить аж самому сумно стало, коли уявив собі, як стоять вони один проти одного, розділені небесно-блакитною широчінню Дніпра, офіцер і колишній його підлеглий. Цей на висотах правого берега, а той десь по той бік, в розпалених сонцем задніпровських кучугурах.

Мовчав Оленчук. Мовчав і Яресько.

Синіли плавні за Дніпром. Там, за синіми плавнями, за олешківськими кучугурами, вже панують кадети, бешкетує денікінська козачня. До самого Дніпра підійшли, в Олешках комуністів повішали на першотрав-невих арках. Швидко насуваються тучі,

зловісні тіні біжать по землі, облягають місто, а тут, над Херсоном, ще сонце світить, і двоє їх мовчки стоять на сонячному островку форштадта.

XXVII

Вночі Яреська розбудила метушня, гомін. Вискочив з хлопцями на місце збору — на тюремний плац, там, серед розбурханого натовпу бійців, уже тьмаво поблискують шкірянками якісь незнайомі, видно, тутешні комісари. Один з них, схожий голосом на Бронникова, саме пояснював бійцям становище. Невже він? Данько протиснувся ближче: так і є — Леонід! Темрява, загальний тривожний настрій надавали голосові комісара незвичної суворості, а шкірянка, що холодно поблискувала на ньому, робила його якимсь неприступним.

— Цієї ночі,— пояснював він бійцям,— з лиману у води Дніпра несподівано прорвалися панцирні човни противника. Зараз вони вже нишпорять по всьому Дніпру — ледве вдалось повихоплювати наші застави з плавнів. Звідси, з боку степу,— він махнув рукою десь у темряву,— становище теж не краще. Вже попід самим містом куркульські банди зрізають телеграфні стовпи. В приміських селах безчинствує отаман Гаркуша, поголовно вирізує наших сільських комунарів. Під загрозою — залізниця на Миколаїв. Губком звертається до вас, таврійські комунари: будь-що треба втримати залізницю, цей останній живий нерв, що зв'язує нас з червоним світом... На вас надія...

— Виправдаєм! — чітко відповів Баржак, що стояв тут же, між комісарами, у своїй великій, зсунутій назад шапці.

За якісь півгодини хлопці вже летіли на конях за місто патрулювати залізницю, розганяти від неї куркульські банди.

Цілий день після цього чули херсонці, як далеко за містом прострочують обрії чийсь кулемети, а надвечір на змучених, що аж спотикалися, конях, повернулися з боку степів килигеївці, женучи перед собою кільканадцятьох похнюплених, з поскручуваними руками бандитів. Попереду них крокував патлатий, в підтиканій рясі здоровань, з подвійним волом, з булькатими, люттю налитими очима. Багато з тих, що стояли натовпами по тротуарах, впізнали в чорнорясникові відомого на всю губернію монастирського крука...

— Попа Гапона ведуть! — кричали звідусіль хлопчаки.— Гапон попався!..

— Бандитський "агітпроп" Арсеній! Херсонські матроси, виявляється, давно вже за ним

полювали: ще будучи в бізюківському монастирі, він потруїв вином у підвалах більше десятка чорноморських матросів. І ось тепер цей патлатий катюга нарешті попався килигеївським хлопцям. Ряса в пилюці, очі, як у бика, набрякли кров'ю.

На форштадт Яресько повернувся з хлопцями в чудовому настрої. Дарма що й коні поперепадалися і самі зморилися, аж почорніли, тільки зуби біліють, а зате ж і бандитню розжахали по степу, порозганяли — від залізниці десь аж за виднокруг.

В цей день Яреськові так і не довелося поговорити з Леонідом, хрча Бронников теж разом з килигеївцями брав участь у заміській операції. Одначе не до розмов там було як одному, так і другому — курява бою весь час стояла між ними.

Тільки сьогодні, відганяючи знахабнілу бандитню од міста та від залізничного полотна, бійці з усією гостротою відчули, як близько нависає небезпека — небезпека бути повністю відрізаними від своїх. Проте зараз, після вдалої операції, навіть це якось не лякало. Чого їм, зрештою, боятись, доки зброя в руках? Весело, впевнено озирали хлопці муровану свою цитадель на пропалених сонцем херсонських горбах.

— Захищатимем любиму свою тюрму до останнього,— жартували вони цього вечора.

XXVIII

ТІЛЬКИ послули, як знову тривога. Куди? Чого?

— На станцію!

— Будувати бронепоезди!

Думка про створення бронепоезда зародилася десь серед матросів, її охоче підхопили Бронников та інші керівники оборони міста, і ось вона вже втілюється в життя. Бронепоезди потрібні були військам для прориву на північ. І хоч про відступ поки що не говорилося, але що рано чи пізно доведеться — це було ясно кожному.

Ночами тепер мало хто спав: пролетарський Херсон, засукавши рукава, не за страх, а за совість кував пан-цировану силу для майбутніх боїв. А як — робітництво саме додумалось: брали звичайний паровоз, стискали його з кінців двома платформами, гармату — наперед, гармату — назад, по кілька стволів на борти, і ось уже "сухопутний крейсер" в далеку невідому плавбу готовий!

На поміч залізничникам, робітникам судноремонтних майстерень та порту прийшли матроси, вчорашні чабани, пастухи. Доки одні обшивали борти бойовою корабельною сталлю, доки інші на руках перетягували на платформи зняту з суден артилерію, червона піхота і навіть кавалеристи, перетворившись у вантажників, пирили на собі шпали та важезні мішки з піском, будуючи із них бійниці, оснащуючи ним найбільш вразливі місця.

Попотаскав тут на собі мішки з дніпровським піском і Данько Яресько, не жалів хлопець для революції свого молодого хребта! Цілу ніч не висихала на ньому сорочка. Уже перед світом, ідучи за черговою ношею, несподівано зіткнувся під ліхтарем з Леонідом, що в гурті нав'ючених матросів повагом ступав назустріч теж із мішком піску на плечах. Коли Данько окликнув його, він аж похитнувся:

— Чорт візьми, ніби яресківське щось! — і опустив мішок перед собою на рейки.— Побий мене бог, яресківське! Ти звідки?

Згрібши Данька, міцно притиснув до себе, потім знову відштовхнув, радісно, жадібно оглядаючи його з голови до ніг.

— Вигнало ж тебе, нівроку!

І, поклавши хлопцеві свою важку долоню на плече, пильно-пильно задивився в юнацьке худе обличчя, наче шукав у ньому знайомі дівочі риси, наче знаходив у блискучих Данькових очах затаєну спраглу Вутань-чину ніжність.

— Сідай, розкажуй. Присіли на рейках.

— Я вже бачив тебе та зачепити не встиг,— посміхнувся Данько.— Разом бандюків

учора за містом ганяли.

— Чого ж не признався?

— Та хіба там до того... Жарко було і нам, і тобі.

— Килигеївець, значить. Здорово,— він дивився на хлопця схвильовано.— Ну а як... від наших, від Вутань-ки нічого не чувать?

Данько махнув рукою.

— Де ми, де вони... Не догукнеш.

— Ну, а я ж був у ваших Криничках. Син там такий росте, що ну! Все не хотів мене за батька признавати,— засміявся Леонід якимось невесело, і його широкое, в іскристім поту, в плямах сажі обличчя за мить уже знову було серйозним.— Сподобались мені ваші Кринички, Данюшо. Саме весна була, за річкою у вербах зозулі кували.

Луки зарічанські, ліси, перша світла зелень плакучих верб над водою... Зозулі в гушавині кують лунко, краписто. Все напівзабуте ожило, все далеке наблизилось, зі щемінням підступило Данькові до серця. Як хотілось би і йому оце побувати там, побачити, якими стали тепер Кринички. Це ж і над ними гроза революції пронеслась...

— Гаубицю на третій давай! На третій! — гукає хтось з темряви, розмахуючи ліхтарем.

Спотикаючись по блискучих рейках, група матросів спішма пронесла на руках гармату, якісь ящики; з лопатами пройшли озброєні грабарі; неподалік на платформах весь час щось клепають, клепають, і вже в голові гуде від сталевого того клепання.

— В суворий час ми зустрілися з тобою, Даньку,— підводячись, сказав Леонід.— Весь Донецький басейн уже їхній, днями шкуровці Катеринослав зайняли.

— Виходить, обступили вони нас... звідусіль?

— До самих передмість уже прориваються. А могло ж бути зовсім інакше,— з сумом додав Леонід.— Могли б оце й гвинтівки в козли, якби не оті,— він похмуро кивнув кудись у бік моря.— Єдиний фронт вони створили проти нас, Даньку. Через моря й океани, від Вудро Вільсона до наших гаркуш та до колоністів єдиний ланцюг тягнеться.— Він задумався над чимось, потім тепло, підбадьорливо посміхнувся до Данька: — Ну, та нас вистачить. На всіх на них вистачить, еге ж?

Данько піддавав йому мішка на плече.

— Слухай,— нахмурився з-під своєї ноші Леонід.— А дружка ж твого, Валерика, вже нема. Він у нас тут в підпіллі при інтервентах працював. Не дотяг, бідолаха: в останній день схопили його греки в порту. Коли брали заложників... В амбарах згорів.

Рушив, пішов Леонід, горблячись, обережно переступаючи через рейки, а Данько все ще, приголомшений, стояв на місці. Звістка тяжко вразила його. Нема Валерика. Нема! І такою смертю... Амбари, що їх розбила артилерія, холодне попелище, кістяки... Важко було уявити йому це, не хотілось уявляти такого. Ще, здається, зовсім недавно разом співали у хорі, разом ганялись за панським автомобілем, а вечорами, забившись в глибину нар у своїх невольницьких батрацьких казармах, спрагло мріяли про нове життя, за яке вони разом будуть боротись... І це вже одного з них нема і ніколи не буде?

Стояв під ліхтарем, кусав губи, здушений болем непоправної втрати.

А над Дніпром уже помітно світало. Над водою, над плавнями кошлато висів туман. Гурт знайомих хлопців, простуючи з порожніми мішками вниз, до піщаних кар'єрів, окликнув Яреська. Яресько мовчки приєднався до них.

XXIX

В ТОЙ час, як денікінська козачня, захопивши Катеринослав і Полтаву, вже рвались до Києва, тут, у глибокім тилу білих, на спалених сонцем херсонських горбах все ще майорів червоний стяг революції, засідав трибунал, трусили буржуїв, будували бронепоезди.

Кільце, однак, стискалось, денікінські снаряди дедалі густіше лягали на місто. Доки переляканий обиватель дрижав по підвалах та погрібках, прислухаючись, як барабанить залізним градом по дахах шрапнелі, червоні бійці та матроси вели запеклі бої на пристанях, у передмістях, стримуючи навідаючого звідусіль противника, прикриваючи відступ основних сил, для яких утримувалась залізниця.

В одну з таких повних тривоги ночей рушили в невідому путь бронепоезди — ці грізні тарани революції: потяглися за ними ешелони з евакуйованими установами та лазаретами, посунули, не відстаючи від ешелонів, кулеметні тачанки та вози, партизанські череди, степові чабанські кибитки...

Все далі в степ рев, тупіт, скрипіння, все глибше тонуть в нічній темряві силуети повільно відповзаючих паровозів, погорблених вершників та верблюдів, що надривно трублять у небо.

Так почалася їхня тисячOVERSTRAID страдницька епопея.

Верству за верствою просувались понурі повстанські сили на північ, тримаючись полотна залізниці, роз-крилившись від нього на обидва боки далеко в степ. На флангах цієї нескінченної колони йде кіннота, кулеметні тачанки, а всередині під їхнім захистом, як найцінніший скарб, везуть поранених, боєприпаси, згорнуті прапори.

Цілими днями люди й худоба ковтають гарячу степову порохняву. Кричать верблюди. Натужно ревуть непоєні воли, розморожено плентаючись понад залізницею під захистом бронепоездів.

Що далі відходять тавричани від рідних місць, то все частіше зринає між ними приглушена збентега та сумніви:

— Куди йдемо?

— Хіба не можна тут партизанити?

На одній із зупинок, коли ремонтники попереду лагодили порушену бандами колію і вся колона змушена була припинити свій рух, бійців Таврійського полку було скликано на раду.

Сліпучий день. Вогнем пашать на насипі бронепоезди, націливши кудись вперед, у невідомість, свої пан-цировані груди. Внизу, обіч насипу, півколом розкинувшись по степу, по баштанах, з кіньми, з тачанками смажаться на сонці закіптюжені пилюкою, посірілі, мов степові птахи, повстанці. Один за одним промовляють до них з насипу комісари. Терпляче роз'яснюють, що відступати необхідно, що такий наказ штабарму —

пробитись будь-що до своїх, з'єднатися з регулярними частинами Червоної Армії.

Представник Херсонської Ради робітничих депутатів тут же принагідно вручив полкові революційний прапор за його бойові заслуги. Прапор прийняв від імені полку Баржак.

Вже наприкінці мітингу виступив Леонід Бронников. Коли його могутня постать в тільнящі з'явилась на насипі, полк зустрів його прихильним гомоном. За час перебування полку в Херсоні цей матрос-комісар встиг заслужити приязнь степовиків: разом з ними ганяв поза містом бандитів, дарма що незвичний був до сідла, а коли треба було йти вергати мішки з піском та шпали тягати на будівництві бронепоездів, то й тут він грів чуба нарівні з іншими...

— Таврійські комунари! — голосно звернувся з насипу Леонід до притихлого натовпу. — Ваш полк виріс і зміцнів у боях з інтервентами. Не раз уже він кров'ю довів свою відданість справі революційного народу. Але зараз, перед лицем нових грізних випробувань, щоб ваш полк був іще міцнішим, щоб із напівпартизансько-го, з не до кінця ще вижитим духом анархістської вольниці, він перетворився у справді залізну регулярну частину Червоної Армії, для цього треба, щоб у полку був... комісар!

Все йшло добре до цього місця. Варто ж було Бронникову згадати про комісара, як натовп одразу сколихнувся:

— Гайку хочуть прикрутити!

— Ми до гайок не звичні!

— Ми хоча й прості, а більше демократію любимо! І вже звідкись, мов із пекла, винесло на високого,

обвішаного волячими шкурами воза іншого промовця — розхристаного чубаня з кулеметною стрічкою через груди... Дерзкий Антін, молодший бр[ат командира полку.

— Ви чули,— скривився він так, як од живота,— комісара нам сватають! Аякже! Скучили ми дуже за комісарами! Давно їх ждемо! — І, обернувшись до насипу, закричав погрозово: — Нащо нам комісар, коли всі ми революціонери в душі? Коли кожний з нас трьох комісарів вартий!

— Вірно! Самі впораємось! Без няньки! — забуруни-ло вниз поміж возами.

— Без комісарів досі ворога вміли рубати,— збадьорено викрикнув молодший Килигей,— без них і далі рубатимем! А хто дуже за комісарами побивається — того не неволимо, може до іншого полку пристати! В Караульний он або Інтернаціональний — там комісарів хоч одбавляй. А ми — стихія! З шаблями на дредноути йшли, голими руками Перекоп брали і далі без них зумієм! Оце моє все, і хай живе наш батько отаман Килигей Дмитро! — закінчив він з викликом і сплигнув з воза кудись між облуплені шкури, що сохли на сонці, у гущу своїх прихильників.

Ще не влігся гамір, піднятий серед повстанців промовою Дерзкого, як над командирською тачанкою несподівано підвівся, похитуючись, схудлий, зарослий до невпізнання... Дмитро Килигей. Вперше він оце підвівся після поранення, вперше після Криму бачили його бійці перед собою. Полк застиг перед ним і радісний, і здивований.

— По-перше, я вам ніякий не "батько" й не "отаман", а командир,— насупивши

кущуваті брови, заговорив Дмитро до полку не голосно, але так, що всі чули.— І якщо вже ми об'явили війну світовій гідрі Антанті, то давайте не розбредатися на півдорозі, а разом з пролетаріатом іти до кінця. Але щоб не стихійно, щоб не з зав'язаними очима по степу на конях гасати, то треба, щоб був і в нас у полку комісар. І оце що ви загули тут, заволинили, Січ мені розвели,— голос його наростав, суворішав,— оце якраз за те й говорить, що таки треба нам комісара...

— А ти ж тоді нащо? — почулося з натовпу розлючене братове.— Ким ти при комісарові будеш?

Килигей спалахнув.

— Буду тим, ким і зараз є: солдатом революції — хіба цього мало?

— Правду каже Дмитро! — виріс над натовпом кремезний Федір Артюшенко, хорлянський вантажник, давній друг Килигеїв.— Чого нам справді комісара боятись? Дредноутів не боялись, на самого чорта пішли помірятись силою, а перед комісаром схарапудились? Не страшний він нам, таврійським комунарам...

— Аби тільки вартий того діла попався! — підхопив хтось із гуртоправів.— Знати б наперед, кого нам дадуть...

Натовп колихнувся, як нива од вітру:

— Ко-го?

Відділившись від групи комісарів, що стояли на насипі, знову ступнув наперед Бронников:

— Партія визначає... мене.

Над полком, над степом на якусь мить залягла подивована тиша. Його? Ще до революції хорлянські вантажники переховували юного тоді комендора з корабля від царських жандармів. Батраки Фальцфейнів згодом бачили його машиністом на степових таборах, коли він незградно очолював там водяні заробітчанські страйки. То чи такого боятись? Такому можна було довірятись, він був своїм, часткою їх самих.

— Ми проти тебе не проти! — радісно забурунив натовп.— Ура комісарові!

— Ура-а!

Лише Дерзкий та кілька його прибічників стояли між возами злі, незгодні і всім своїм виглядом ніби говорили: "Ми ще своє скажемо".

XXX

Спроквола чахкають на насипі, вичахають після денної спеки бронепоїзди. Неподалік від насипу, біля степового колодязя, де навкруги все порито, вибито худобою,— брязкіт казанків, тиснява, доходить ледве не до бійки: ділять воду. Гомін стоїть по всій логовині, куряться кізякові димки, то тут, то там вже смачно пахне степовою чабанською кашею.

Сонце жевриться низько над степом, поволі опускається у винно-червону імлісту каламуть.

Бронников саме вечеряв під насипом з Килигеем, Баржаком та кількома іншими командирами, коли бійці привели до них загадкового суб'єкта, не то військового, не то цивільного — в пенсне, з кучмою густого пополам з остюками, волосся на голові.

— Я до вас,— кинув він тоном людини, що ледве стримує роздратування.

Бронников, постуджуючи на ложку з гарячою кашею, зміряв незнайомця спокійним поглядом. Щось є в ньому задержувате, зухвале. Застиг, як півень перед бійкою, а скельця пенсне поблискують до всіх гострим, зухвалим блиском.

— Хто комісар?

Бронников ще раз постудив у ложку.

— Я комісар.

— Я теж комісар,— дразливо відрекомендувався незнайомець.— Комісар бригади Муравйов.

— Муравйов... київський?

— Ні, я — південний.

— Ну, що ж, сідай,— сказав Бронников.

Потіснившись, дали йому місце біля казанка. Килигей, дбайливо витерши травною своєю просто селянську ложку, передав її прийшлому.

Муравйов пожадливо накинувся на кашу. Хапав, давився, наче поспішав кудись. Бронников, відклавши ложку, з веселою співчутливістю дивився на приبلудного цього комісара. Леонідові подобалась його енергія, напористість і навіть оцей звірячий бродяжницький його апетит.

Вихапавши все з казанка, Муравйов потягся рукою до чиєїсь фляги, що лежала поблизу на траві і, не пи2-таючись, спрагло напився з неї нахильці. Втерся, передихнув. Тепер він був готовий до розмови.

— Де ж бригада? — запитав Бронников.

— Нема бригади! Розбіглась бригада! — викрикнув нетерпляче, нервово.

Неподалік біля вогнища між бійцями почувся смішок:

— Довоювався чоловік. Сам над собою комісаром zostавсь.

Скельця пенсне недобррозичливо блиснули в той бік і знову пригасли.

Бронников пильно подивився на співбесідника.

— Розгубив, виходить, бригаду? Муравйова наче жигалом хто жигонув.

— Допит це, чи що?

— Вважай, як хочеш... Адже прямо під трибунал ідеш?

— І піду,— знов аж підскаочив той.— Думаєш, трибуналом мене злякаєш? Не боюсь! Сам заявлюсь — хай судять! — і додав тихіше: — Якщо винен.

Становище, в яке потрапила ця людина, можна було зрозуміти. Покинутий всіма, однак не зневірився, не занепав духом. Це говорило на його користь. День за днем пробивається на північ, з упертістю фанатика шукаючи зустрічі... з ким? З трибуналом! З нещадним своїм трибуналом, який, може, й голову йому знесе!

— Що ж: не позаздриш тобі, товаришу,— сказав Бронников.— Трибуналу тобі, мабуть-таки, не минути.

— Не спіши з висновками, комісар,— протираючи пенсне, заперечив прийшлий.— Можливо, ще нам разом з тобою доведеться перед трибуналом стояти.

— Оце загнув.

— Чому загнув? Чи, думаєш, твої від тебе не розбіжаться?

— Про моїх ти помовч,— нахмурився Бронников. Протерши пенсне і трохи заспокоївшись, Муравйов

знову заговорив до Бронникова:

— В роки еміграції мені довелося жити в Швейцарії, там бувають снігові обвали в горах. Ти матрос, тобі це важко уявити. У вас тут сліпа стихія приймає інший образ, образ невловних степових міражів... Але, думаєш, ти їх, оці міражі свої, втримаєш? Ситуація для нас з тобою зараз на Україні зовсім незавидна,— продовжував він, мовби не помічаючи, окрім Бронникова, нікого з присутніх.— Махновщина розгулялась, сліпа дрібнобуржуазна стихія за хвилину змітає все, що ми встигаєм насадити за місяць. До певного часу ці сили працювали на нас: ми чудово зуміли використати українське повстанство для повалення гетьманату, для розгрому німців, для нанесення смертельного удару по хижаках світового імперіалізму. Недавня поразка греко-французьких десантів на українських берегах була б неможлива без участі в цій боротьбі могутніх сил українського повстанства. Одначе заслуги його цим і вичерпуються, на цьому й кінчається героїчний період революції на Україні.

— А що ж починається? — в'їдливо запитав Баржак. Муравйов, не звернувши на нього уваги, знову заговорив просто до Бронникова:

— Починається те, про що не раз попереджував нас товариш Троцький і що я, Муравйов, перший, може, відчув оце на собі. Нас кидають. Від нас одвертаються. Нашу ще не зміцнілу регулярну армію поглинає розпалене повстанське середовище, розбурхана і ніким не приборкана повстанська стихія. Саме вона, ця стихія, поглинула мою бригаду, розметала її на тріски.

— Який же висновок?

— Висновок напрошується сам собою: співробітництву кінець. Треба раз і назавжди вгамувати цей анархічний народ з його сорока тисячами банд, з його мексіканськими методами боротьби...

"Вгамувати народ..." Бронников, слухаючи, ледве стримував у собі наростаюче обурення. Із надр цього народу сам він вийшов, сам протягом років готував його до боротьби, і тепер, коли народ нарешті піднявся, коли все більше росте і зріє його сила в революційних боях, відповісти раптом йому недовірою, з такою ворожістю заговорити про всіх оцих почорнілих на степових вітрах пастухів та вантажників, матросів та вчорашніх батрачат... І це говорить людина, що називає себе комісаром! Ні, не такою уявляється йому душа ленінського революційного комісара!

— Мітингами ми їх розбестили! — упевненим тоном викладав своє Муравйов.— Ледве не голосуванням комісарів обирають! Пора, пора з цим кінчати. Інтереси справи диктують нам інший до них підхід...

— Який саме?

— Терор! — скельця пенсне зблиснули люто, по-крисячому.— Масовий послідовний терор проти цієї бандитської нації — іншої мови вона не зрозуміє!

Бронников помітив, як при цих словах колихнулись бійці, що, привернуті гострою

розмовою, вже обступили їх звідусіль. Бачив, як Яресько, що стояв з хлопцями якраз за плечима в Муравйова, різко поклав руку на рукоятку свого клинка* "Рубонути? — спідлоба мовби запитував він очима Леоніда.— Дай рубону гада по черепу! За наклеп! За брехню! За все, що він оце проти нас замишляє!" А може, й справді хай рубоне? Іменем живих і полеглих... за "бандитську націю", за образу цих людей, за образу революційної честі народу. Тут би і весь йому трибунал...

— Тепер мені ясно,— потемнівши, підвівся Килигей,— чому від вас бригада розбіглась. Я сам перший послав би такого комісара подалі.. Отож годі тут піною бризкати. Повечеряти дали, а тепер — котись ік такій матері!.

— Що за мова? — грізно викрикнув Муравйов, дивлячись то на Килигея, то на Бронникова. За кого вони його приймають? Чи не за самозванця якого-небудь? І, відчувши наближення небезпеки, відчувши, як за спиною в нього погрозово сопуть, все тісніше змикаючись, бійці, раптом пружно скочив на ноги, вихопив десь із-за пазухи папушу документів.— В мене м-ман-дат! — Муравйов став раптом заїкатись.— Ось він — м-мандат! За підписом т-товариша Троцького!

Зблідлий, він простяг документи Бронникову, але той не глянув на них.

— Заховай своє добро і змотуйся. Щоб духу твого при колоні не було! Ясно?

Муравйов застиг, мовби не вірячи своїм вухам. Вони його женуть! Його не приймають!

— А куди ж я?

— А під три вітри!

Тим часом пролунала команда рушати.

Знов рушили, поблискуючи грудьми до заходу, бронепоїзди, рушила за ними і вся величезна, в хмарах куряви колона. А він, відкинутий усіма, ще стояв серед припилюжених будяків під насипом, лютий, наїжачений, мовби не йняв віри, що колона так і пройде, не зупинившись, і що важить він для неї уже не більше, як придорожній будяк.

XXXI

Бурі були кавуни, коли вирушала колона в путь, а тепер уже червоніли в руках у бійців, мов жар. Щодень меншало в гуртах круторогих, щодень більшало шкур на возах.

Не минало дня без боїв. Чорними вихрами налітали зі степу григор'євсько-махновські банди і, зустрівши на флангах колони килигеївські шаблі, знову відкочувались назад.

Килигей уже був на коні, вів полк. Якось пізно вночі під'їхав до нього його брат Антін. Після тої сутички на мітингу — бути чи не бути в полку комісарові — вони й досі майже не розмовляли між собою. Антін, затаївши образу, сторонився брата, а Дмитро теж не виявляв охоти до розмов із ним, вважаючи, що все, що він мав сказати важливого братові, він сказав йому тоді на мітингу привселюдно. І ось тепер Антін нарешті під'їхав і вже мовби примирений, щирий.

— Дмитре, чи можна тебе на пару слів? Тьохнуло щось у серці Дмитрові. Разом з братом

мовби наблизились до нього домівка, і батьківська хата, і все оте хвилююче, далеке, мов дитинство, коли мамина любов зігрівала їх обох, коли він Антося цього носив на руках... Безшабашний виріс, севастопольська гауптвахта від нього не прочахала, та й зараз з ним клопоту доволі. Що він хоче?

Відділились від колони, поїхали мовчки поруч. Пилюка чулася і в нічному повітрі, скрипіла на зубах.

— По-братньому, по душах хотів тебе запитати, Дмитре: куди нас ведуть?

— Не ведуть, а самі йдемо.

— Ну, хай самі. Але куди, куди?

— Про це теж було говорено. Антін поліз у кишеню за куривом.

— Шкода мені тебе, брате,— заговорив він співчутливо.— Прямодушний та довірливий ти. Дався, щоб ко-місарія тебе обплутала, зуби тобі заговорила.

— Оце ти й хотів сказати?

— Не тільки це,— закурив Антін.— Пригадай, ким ти в степу був, яка слава за тобою котилась!.. По всьому Примор'ю тільки й чуєш, було: Килигей, Килигей... На всю Таврію отаманом був!

— Не багато моєї в тім заслуги. Сам народ, судьба революції на гребінь мене підняла.

Антін не вгамовувався:

— А ми за тобою на яких крилах літали? З клинками на дредноути піднялись, в Севастополі, під Керчю побували... Весна була така, що ех! І на душі весело, й воювалося легко!

— Всьому свій час, Антоне,— глухо заговорив до брата Дмитро.— Тоді було справді легко. Схоже було, наче дорослі граються у війну. Вважай, одна пристрілка то була, велика пристрілка, та й усе. А зараз,— він подумав,— зараз, видно, настала пора для іншої, для трудної війни.

— А нащо нам трудна? — гарячково вигукнув Антін.— Нащо самим у петлю лізти? — і, озирнувшись, раптом заговорив до брата довірливим таємничим напівшепотом: — Пропадем, усі пропадем, Дмитре, як тільки дамо себе далеко завести! Натурою ми степовики, нам треба, щоб було де конем розгулятись,— він випростався в сідлі.— Простору треба такого, щоб трава під кіньми од вітру стелилась! А там? Де ми там розгуляємось?

Дмитро сердито засопів.

— Не гуляти вийшли. Велике діло робити. Антін мовби не почув.

— Тримається он степу Нестір Махно і живе собі, як бог! Недостачі ні в чому не знає: ні в конях, ні в дівчатах. Сьогодні п'є тут, завтра гуляє там.

— Побачимо, до чого він догуляється. Йому гульня, а нам, у кого діти, треба й про них подумати, про їхній завтрашній день.

— Думаєш, як до своїх, до регулярних проб'єшся — там рай тебе жде? — глузливо промовив Антін.— Не одного — десятюх комісарів, отаких Муравйових, над тобою поставлять! Чув, як він учора про нас? Отакі вони всі! А спробуєш пручатися, то й полк

відберуть, і самого до стінки.

— То що ж ти радиш? З повинною, може, до кадетів вернутись?

— Чому до кадетів? Можна й не до кадетів,— значливо сказав Антін і, перехилившись з сідла, зашепотів до брата: — Гонець від батька Нестора є! Чуєш? До себе Нестір Іванович тебе кличе! "Куди він,— каже,— йде, на кого свою рідну сторону, жінку та дітей покидає? Хай переходить з полком до мене — правою рукою зроблю! Всю свою кавалерію під його владу віддам!"

Килигей не втримався, щоб не посміхнутись.

— Бреше, сучий син... Обдурить і не дасть.

— Дасть!

Примовкли обидва. Чути було, як повниться ніч приглушеним шумом та скрипом далеко розтягнутої колони. Почахкують на насипі бронепоезди, повільно, без світла сунучи в темряву. Схрапують коні. Шелестить під копитами огудиння придорожніх баштанів. Якийсь птах, зненацька зірвавшись з-під копита, стрельнув угору і пружно, бринячи крилами, зникає десь у просторах ночі.

— Де ж він... гонець той?

— Привести?

— Веди.

Антін круто здибив коня кудись назад, і незабаром до Дмитра притупотіли з темряви на конях уже двоє: брат і другий із ним — той, що від батька.

Килигей, порівнявшись конем з незнайомим, став уважно придивлятися крізь сутінь до нього. Двійник! Жива його, Дмитрова, тінь з'явилась сюди по його душу! Такий же по-яструбиному зібраний, сухорлявий, з накошланим набік чубом повстанським, така ж на ньому, як і на Дмитрові, шапка кудлата. Аж моторошно стало. Ти! Ти — як викапаний. Насуплений, в шапці кудлатій... Тільки бомби "лимонки" якось фасонисто при боці висять та самогоном від нього б'є — за це в Килигея розстріл на місці.

Килигей нагнувся до нього впритул:

— Так це ти?

З-під шапки, з-під насуплених брів глухо:

— я.

— По мене?

— По тебе.

Зблиснула, свиснула сталь у Дмитровій руці, опустилась важким ударом. Схарапуджено кинувся вбік двійників вороний, пішов бокаса в степ, намагаючись скинути з себе незвично обвислу ношу.

Килигей оглянувся: брата біля нього вже не було.

Невдовзі по цьому, коли Дмитро Килигей знову їхав на своєму командирському місці в голові колони, йому доповіли, що брат його, Антін, з десятком найближчих своїх приятелів, несподівано відколовшись, повернув від залізниці кудись у степ,— коли б не до батька Махна!

Килигей мовби готовий був до такої звістки: піднявшись у стременах, гукнув Баржакові, що залишає його за себе, а сам, прихопивши з першого взводу кільканадцятьох найкращих рубак, з місця рвонувся з ними в погоню.

Не було їх годину чи й більше — повернулись уже на світанку, злі, понасурмлювані, на змилених перепалих конях. І скільки їх потім не допитувались — догнали чи ні, — так нічого й не могли допитатись.

XXXII

Сонце тепер сходило з куряви й сідало в куряву.

З неї, з хмар піднятої над степом безконечної пилюки все частіше дзижчать кулі невідомих ворогів, все частіше то тут, то там по колоні падає хтось, звиваючись у рваних гарячих ранах. Виявилось незабаром, що обстрілюють колону кулями дум-дум 1: така, торкнувшись навіть волосини кінського хвоста, одразу рветься, вганяється в тіло безліччю металевих скалок. Рани від цих куль жахливі. Та все ж, незважаючи на обстріл, колона вперто, верства за верствою, рухається далі.

1 Розривні кулі, що їх вперше було застосовано англійцями в англо-бурській війні.

Однак що то за тривога знялась попереду? Чому всі раптом зупиняються — і бронепоезди, і люди, і худоба?

Оленчук, вставши з воза, неквапом заходився напинати над ним халабудку, щоб був хоч який-небудь затінок від сонця, бо зараз, на зупинці, воно, здавалось, стало палити ще дужче. На возах, по колоні, на платформах — всюди поранені, а ще більше хворих. Не вистачає ні лікарів на них, ні медикаментів, доглядати доводиться самим. На розлоному возі в Оленчука лежать двоє: матрос з розтрощеним плечем, другий — зовсім хлопчик — поранений в голову розвідник із повстанської кінноти. Мов за рідними дітьми, ходить за ними Оленчук. Спеціально для них тримає під сидінням в запасі кілька рябеньких кавунців, щоб, коли вже зовсім спека задушує, промочити бідолахам спрагли попечені губи. Ось і зараз взяв, повільно розрізав ножом свого "степового ананаса", як кажуть моряки, і, хоч самому в роті пересохло, по черзі подає по скибочці то одному, то другому, а собі... собі, що залишиться.

Різав якраз скибку для матроса, коли за спиною раптом затупотіло — галопом пролітала кудись вперед понад колоною Килигеева кіннота з шаблями наголо. З клуб'я піднятої куряви на мить зблиснув зубами син, щось на лету гукнув батькові, але за гулом, за тупотом Оленчук нічого не розібрав.

А по колоні вже пішов-покотився гомін:

— Полотно руйнують!

— Залізницю волами розтягують!

Із рейками, із шпалами, з усім гамузом здирають із насипу.

Багато хто з повстанців добре вже знав цей махновський спосіб руйнування залізниць. Запрягались воли або чоловік з півсотні, взявшись за руки, тягли до себе рейки, підняті на аршин від землі. По інерції рейки починали стягуватись ледве не за кілька верстов, вивертаючи шпали і захоплюючи все, що зустрічалося їм на путі. Весела була для махновців розвага! Але те, що для махновців часом було просто

розвагою, німці-колоністи робили зараз з властивою їм похмурою акуратністю й розрахунком.

З того місця, де перед головним бронепоїздом стояв з групою артилеристів на насипі Бронников, навіть без бінокля добре видно було попереду чорне згуртовище руйнівників, що вовтузились з упряжками волів біля насипу.

Не відриваючись, дивився Бронников у той бік.

Німці-колоністи, ті, що досі сиділи принишкло, нібито не бажаючи втручатись у внутрішню боротьбу народу, тепер, коли революції доводиться сутужно, враз ошкірились, показали свою справжню натуру! Похмуро виглядають із садків на пагорбку цегляні, вкриті черепицею будівлі колонії, збившись довкола сірої мурованої, дивовижно недоречної серед цього сліпучого степу, кірхи. В проміжку між крайніми будівлями колонії і насипом залізниці, що пролягає неподалік, видно, як метушаться, мов галич, по степу темні, на диво рухливі постаті колоністів. Біля насипу їх ціла купа: з волами у ярмах, з ланцюгами, якими вони зачіпляють залізничне полотно, обплутують ними розпростертого через степ сталевого Гуллівера.

Мовби два віки зіткнулись тут між собою: вік волів і вік рейок залізних. Хто кого перетягне, хто кого пересилить? Зачепили, цуплять, з усіх жил напинаються, щоб порвати перед відступаючими полотно дороги, плахами розтягти залізницю по степу. Заклопотані своїм ділом, і не підозрюють, як близько уже від них караюча рука, як, огинаючи насип, з кожною миттю наближається до них Килигеїв ескадрон — тільки кінці шабель мигтять, вимігують із хмари куряви!

Яресків кінь наче сам знав, за ким йому гнатись. З нестримною дикою силою летів на темні оті постаті, що, в паніці покидавши біля насипу і волів, і гаки, і ланцюги, галиччю розсипалися по степу, чимдуж тікаючи навпростець до колонії. "Ага! Тікаєте! — душа Яреськова наливається лютою радістю. — Не втечете! Ми вам дамо залізницю! Своїх не впізнаєте!"

На мить зовсім близько промайнули під насипом кинуті напризволяще круторогі в ярмах, з обвислими товстими ланцюгами. Що, не потягли? Не подужали? Під копитами в коней, замість тріскучої стерні, вже репається червоне кавуняччя, розлітається, розко^чується між збитим у клубки огудинням, немов зрубані людські голови.

Ескадрон влітав у виселок, як раптом назустріч густо задзижчали кулі, застрочив із котрогось горища десь зовсім зблизька кулемет, почулися крики, хропіння коней, і серед цього несамовитого виру Яресько почув раптом, як скрикнув не своїм голосом Янош-мадяр, що скакав поруч. Оглянувся — вже. Яношів кінь трясє порожнім сідлом. Убито! Яноша вбито!!! На мить потемніло в очах, але, не спиняючись, Яресько ще дужче пришпорив коня і чув, як лють забиває дихання, як біль і сльози клеочуть у грудях.

— Рубай їх! На січку! — почув десь над собою різкий, аж моторошний заклик, до якого все ще ніяк не міг звикнути і від якого навіть зараз, в таку спеку, його поморозило. Навколо вже рубали, чути було передсмертні викрики на чужій мові, а перед ним, перед Яреськом, ще петляють вповодж вулички чорні зіщулені постаті у

святкових — мабуть, ради спаса — сюртуках та капелюхах (сьогодні ж спаса!). Яресків кінь, мовби сам обравши собі ціль, уже несе Данька за якимось таким живим сюртуком, що швидко-швидко перебирає ногами — чоботи-"бутилки" миготливо переблискують вниз, з-під розметляних фалд. Було в цій довготелесій постаті парубка-колоніста щось схоже на молодого Фальцфейна, коли він носив траур по якихось своїх лютеранських родичах і отак наряджався в чорне, йдучи на люди... Все це промайнуло Яреськові в думці блискавично, за ту коротку мить, доки кінь його настигав утікача, доки настиг його з розгону на якихось кам'яних широких сходах і той спіткнувся, і капелюх йому злетів, відкривши льонисто-біляву голову, а Зтза спини Яреськової ще раз пролунало страшне, невідворотне:

— Рубай!!!

Рубонув, і той з хрипінням посунувся вниз під коня, і тільки тепер Яресько помітив, що розпалений кінь його, здивившись, стоїть на сходах, що ведуть... до кірхи! Важкі дубові двері відчинені навстіж, і звідти, із холодної сутіні кірхи, на них обох — на коня і на вершника — суворо дивляться якісь незнайомі кощаві боги.

І раптом десь угорі загуло, зарокотіло, заграло — величаво, могутньо. Що це могло так грати? Яресько задер голову, застиг зачарований. Орган? За весь час, що співав в асканійському церковному хорі, не чув він такої дивної музики. Слухав так, наче саме небо грало до нього. Нараз аж моторошно стало йому і щось схоже на докір почулось в цій музиці, що він ніби на все це замахнувся, на все це заніс свій гарячий, обкипаючий кров'ю клинок. Мовби зовсім інший світ, про. існування якого він, навіть не підозрював, відкривався йому зараз в цих повних гармонії звуках. Якоюсь всевладною грозовою силою, як ото з-під низько навислої градової тучі в степу, так війнуло від цієї музики на Яреська. Слухав, жадібно впивався нею. Лилися й лилися згори могутні рокотливі звуки, наче застерігали його від чогось, наче саме небо — через людські битви, через видзвін шабель — зверталось до якихось інших людей, чи до тих, що були, чи вже до прийдешніх, до тих, між якими нарешті не буде ні різанини, ні чвар, а над усім пануватиме тільки оця всевладна, всемогутня, що музикою наповнює душу, краса.

xxxш

В сухій землі при дорозі шаблями копали ями й ховали убитих. Багато найближчих сподвижників Дмитра Килигея, таврійських фронтовиків, з якими він створював загін і з якими ходив у свої славні рейди на Хорли та на Крим, наклали в цих боях головою. В тучах дум-дум геройською смертю поліг Житченко-артилерист, Широкий Іван, матрос Толошний — всі з числа вожаків чагільинського повстання.

На вози, на платформи десятками підбирали поранених.

Лагодили колію, сьак-так шикувались і поповзом рухались далі. А потім знову похмурі кам'яниці колоністів на обрії, знову знавісніле дзижчання "дум-дум" над головою, колона зупинялась, розгорявся бій. На поміч колоністам з глибини степу підходили куркульські банди — не раз доводилось бронепоездам у підмогу кінноті відкривати вогонь зі всіх бортів, відбиваючись від банд і шаблею, і картечкою. Іноді бої тривали годинами. Не вистачало води для пиття. Закипала вода в кожухах кулеметів.

Під свист і дзижчання "дум-дум" бігали бійці з казанками до паровозів, але води й там не було, кінчалися всі запаси. Навіть комендори на бронепоездах — напівголі, богатирського здоров'я матроси, і ті часом не витримували пекельних умов походу, знеможено падали біля своїх розпечених гармат.

Доки минули цей розворушений гадючник — смугу повсталих колоній та хуторів,— до краю вимучились всі, від командира до гуртоправа. Та ось zostались нарешті позаду і хмари дзизкучих "дум-дум", і розламані снарядами цегляні будівлі колоній на згірках. Ще вони димились, горіли, зникаючи за обрієм, а попереду в загадковості вже відкривалась нова степова далеч.

Нестерпна спрага мучила людей. Відтоді, як Бронников, глянувши на карту, повідомив бійцям, що незабаром попереду має бути річка,— вся колона стала жити одним чеканням тієї річки.

Декотрим уривався терпець.

— А може, її й зовсім не буде?

— Буде, буде,— хмуричись, відповідав Бронников. І ось, коли перед ними яскраво згасав степовий

захід і весь степ, здавалось, горів, вона заблискотіла нарешті внизу, в низькодолі! І хоч виявилась степова ця річечка, такою, що й горобцю по коліна — ледь жива ворушилась на дні широкої, геть випаленої сонцем за літо балки — все ж, незважаючи на всю її оцю незavidність, бійці криком "ура" зустріли перший поблиск води, був він для них — як видіння світлого раю небесного.

В наступні дні колона відступаючих виросла. В путі до них приєднувались то більшими, то меншими групами партизани степових сіл, приєднався очаківський імені матроса Вакулинчука загін, кількома днями пізніше, на одній із вузлових степових станцій відбулася зустріч тавричан з рештками військ одеської групи: вони після здачі Одеси теж відходили з боями на північ, тримаючись весь час так само, як і херсонська колона, полотна залізниці.

Вся величезна територія станції була в цей день переповнена військами. Зустріч двох колон, хай навіть пошарпаних, втомлених, обтяжених масою хворих та поранених, якось одразу піднесла дух учасників походу, збадьорила людей. Після неминучого в таких випадках мітингу, на якому виступали улюбленці військ — Якір та двадцятилітній начдив Федько,— настав довгожданий перепочинок. Всюди як свято: зна— • йомляться, братаються — радісно, зголодніло. То тут, то там зацигикали гармошки, забренькали в руках у матросів гітари, і якийсь морячок-одесит з ходу пішов на пероні просто під відчиненим вікном у начальника вокзалу вибивати "Яблучко".

Поступово веселішають обличчя поранених, згасає жах в очах одеських біженок та їхніх дітей, жах, навіяний громом англійських дредноутів.

Біля станційної водокачки ріжуть волів, готують обіди на всіх. В тіні високих, припалих пилюкою акацій, де отаборились із своїми кінями та верблюдами степовики, радісно галасує, юрмиться дівтора. Живі, справжні верблюди! Такого дива ще ніхто тут не бачив.

— Дядьку, а як їх звати? — пристають до Оленчука, що саме годує своїх двогорбих.

— Цього Кузьма, а цього — Полундра.

— А вони не кусаються, дядьку?

— То вже як ти з ними поведешся, — поважно пояснює дітям Оленчук. — Коли з ним добрий, то й він з тобою добрий. Якщо почуває себе винним, то хоч і вдар — не розсердиться. А ось як вдариш задарма — то він тобі цього вік не простить. Або в стайні десь притисне, терне тебе об стіну так, що й шкура з тебе злізе, або хоч плюне на тебе при нагоді, і то йому стане легше.

На пероні стрілочники, почувавши себе господарями, не без гордощів розповідають бійцям, що оце якраз і є та сама станція, далі якої інтервенти свого часу так уже й не пішли на північ. Повстанські полки Вознесенський та інші погнали їх звідси назад.

— А найбільше з них рвався до Києва, знаєте, хто? — розповідає сухорлявий станційний телеграфіст, звертаючись мовби зі скаргою то до одного, то до іншого з бійців. — Консул американський, полковник американської армії... Ще тут бої йдуть, а він уже в Одесі свою лавочку прикрив, консульський прапор у валізу — і гайда в путь. У Києві, мовляв, американський консулат відкриває... Аж сюди доїхав, а тут його французький комендант за шкірку та з вагона: не в своє залізли, мосьє...

— Попоказився він тут, той консул, — втрутився в розмову один із стрілочників. — Стерти в порошок француза нахвалявся. Сьогодні ваша, каже, зона, завтра наша! Це Америка навмисне, мовляв, пустила на Україну французів, щоб руки собі тут попекли, а потім... потім видно буде!

— Одним словом, зчепилися два хижаки, — зауважив, спершись на костур, якийсь дідусь у солом'янім брилі. — За Україну за нашу ніяк не помиряться.

В холодку на пероні групами розташувались поранені. Жінки з місцевих, що принесли їм молока, жалісливо допитуються:

— Чим же це вони вас? Отими кулями труєними, чи як?

— А чи правда, що там уже з моря стальні черепахи на берег лізуть?

— Черепах не бачив, дредноути — ото напасть, — пробасив з-під стіни кремезний, з перев'язаною рукою чоловік в зашмарованім одязі, з вигляду корабельний кочегар. — Одним залпом рибальське селище змітає...

— Така сила... Спаси й помилуй.

— Ну та ми ще вернемось, ми ще їм покажемо святую Русь! — зі злістю промовив матрос з якорями на грудях. — Про святую Русь кричать, а самі вже з тельбухами Антанті запродались.

Недовго тривав цей перепочинок. Десь одразу по обіді станцію почали діставати снаряди далекобійних гармат генерала Шіллінга. Довелося поспішно зніматись, щоб спільними силами пробиватися далі на північ.

Вже, коли рушали в путь, Леонід Бронников з платформи бронепоезда випадково заглянув Яреська, що саме проїжджав з килигівською розвідкою неподалік попід насипом. Переглянулись, без слів кивнули один одному. Здорово вимотало за дорогу хлопця. Після того, як поховав найближчого друга свого Яноша, ще більше змінився:

схуд, обшерх, обгорів. їде серйозний, постаршав, нема вже колишньої хлопчачої безтурботності на виду, тільки й зосталось, що очі — яресь-ківські очі спрагло поблискують з-під папахи глибоким сухим вогнем.

Ліворуч від колони розірвався на жнивовищі снаряд, за ним ліг другий, знявши руде кублисько диму й куряви. Кіннота помчала вперед. Бронников, приклавши бінокль до очей, став дивитись у напрямі залишеної станції, звідки була навздогін колоні ворожа артилерія. "Чекайте, ми ще прийдемо,— хотілося крикнути.— Відходимо ручаями, а сюди нас вернеться море!" . З'єднаній колоні південців тепер не видно було кінця. Із-за обрію виходила, за обрієм зникала. Знали, нелегкою буде подальша дорога: будуть ще й зруйновані колії, і поламані хребти залізничних мостів, і безконечні, вимотуючі силу бої.

Пилюка встає до неба.

Верблюди ревуть на весь світ.

На платформах ешелонів лежать покотом хворі, поранені. Сотні, тисячі їх, покривавлених у боях, скошених тифами, мучаться на возах, на відкритих платформах.

Небо і небо над ними. В zenіті незаймано чисте, а нижче по обріях — буре, сухе, тривожно скаламучене. Не вгадаєш, чим скаламутилось: чи далекими чорними бурями, чи ногами багатотисячних армій, що проходять в це літо землю?

ПІСНЯ І ХЛІБ

І СОНЦЕ світить, і сніг куриться... Дужий вітер гуде в обмерзлих деревах, жене попід лісом згорблену жіночу постать з клунком на спині.

Ніде ні душі. Ліс та поле. Куриться над полем сніг до самого сонця, туманного, завихреного клубками сухої снігової куряви. Вже воно при заході, вже скоро воно й зовсім сховається, і споночіє надворі, а де вона ночуватиме? Знову вовки об'явилися. Давно вже не чути було їх у цих краях, а тепер все частіше завивають вночі попід селами, захлинаються своєю голодною звірячою тугою. Хто каже, що це на недорід, хто — що на нове нашествя.

Вовчі, видно, часи настають! Там, чуєш, вівцю потягли із кршари, а там, вигнані голодом із лісу, напали й на подорожніх. На неї, на матір, не повинні б вони напасти... Дикий звір і той мусить уступити їй дорогу, дізнавшись, до кого вона поспішає!

Випадково через сторонніх людей прочула, що син її лежить в кременчуцькому лазареті. В бараках при махорочній фабриці відкрито новий лазарет, і там він лежить.

Ноги самі несуть уперед та вперед. Хурделиця розгулялася — світу не видно. Сонце зайшло, швидко сутеніє. У вечірніх присмерках, у снігових завіях тонуть поля, розпливається ліс. Не лякає її ні хурделиця, ні темрява — не присідаючи, йтиме всю ніч. Тільки б не збитися з дороги. Сило небесна, дай їй дійти!

Свище вітер. Струмує сніг. Тисячі сивих гінців біжать поперед матері в розвихрену заметільну безвість.

Цілу НІЧ вітер гуркоче лазаретним дахом, завиває в димарі, і немовби хтось ходить, тужить в темряві попідвіконню. Прислухається лазарет: хто там може тужити серед ночі під його сліпими, забитими снігом вікнами?

Зимно в бараці. Добова норма дров давно спалена, мабуть, уже й попіл витягло вітром у димохід. Студить з усіх щілин, видимає з-під блаженської ковдри та шинелі останнє тепло.

Яресько тут.

Звалило його — сам не знає коли. Востаннє пам'ятає себе на коні, в зимову місячну ніч. Полк ішов правим берегом Дніпра по п'ятах денікінських ар'єргардів. Позаду горіла розбита станція, попереду за морем голубих гребенястих снігів таємниче темніли якісь хутори, перегакувались собаки.

З останніх сил тримався Яресько в сідлі. Нудотна гаряча втома розламувала тіло, зорі до болю різали очі, в снігах іскрились, мов потовчене скло, і зморені коні байдужки ступали в голубу місячну пустелю. Потім і зоряне небо, й сніги все змішалось, пішло обертом, доки й сам він з конем, із сідлом — не провалився в ту зоряну безодню.

Скільки днів ідучей тривало маячливе його забуття? Опритомнів уночі, в похмурому бараці, серед таких, як і сам, маслакуватих тифозників, що лежали — від стіни до стіни — покотом на підлозі. Підійшла жінка в білому і, зрадивши, що він опритомнів, дала йому пити. Помітив потім, що всі сусіди його лежать стрижені, мов арештанти, через усю голову в кожного смугами кривуляють покоси, як на тій нещасній асканійській вівці, що тільки-но вискочила з-під рук стрижія. Мацнув себе за голову теж стрижений! Там, де раніш молодецький чуб русявим пасмом розвівався,— тепер одна колюча стерня стирчить!

Прикро було усвідомити, що не грек, не кадет, не цет-люрівські шлики, а якась нікчемна воша вибила тебе з сідла. Скільки світу облітав, а тепер лежи та дивись, як щербата лампа в газетному абажурі цілісіньку ніч стелю над тобою коптить!

Тітки-санітарки, з якими він згодом розговоривсь, чомусь вважали його далеким, може, тому, що марив він

Кримом та кримським небом, а дізнавшись, що родом він із тутешніх, полтавських, місць, наперед стали радуватись за його матір: хоч після стількох літ розлуки побачить нарешті сина.

Не лежалося Яреськові під лазаретною ковдрою. Валяється тут дровинякою в той час, як однополчанам його, може, десь уже степовий місяць світить! Хотілося швидше встати і йти, йти, але тіло навідріз відмовлялось служити. Розбирала злість на власну безпомічність, на власне безсилля. Іноді йому здавалось, що нікому він тепер уже більше не потрібен, що життя назовсім викинуло його з сідла. Валятиметься отак, аж поки винесуть і його коли-небудь із барака на носилках, як виносять щоранку інших закоцюблих...

Минали дні, а до нього ніхто не приходив, ніхто ним* не цікавивсь.

І, як завжди в таких випадках, найближче виявилась мати.

Спершу думав — приснилось: зайшла і стала з клунком біля порога, неспокійно, попташиному роззираючись по боках. В збентеженні ніяк, видно, не могла натрапити на нього поглядом: багато було їх перед нею, і всі під шинелями, всі, як трупи на полі бою.

Данько перший обіззався до неї:

— Мамо!

Сплеснула руками, підбігла, впала, як скошена, біля нього:

— Даньку... дитино моя! І облилась слізьми.

Поменшала, зісохлася, ще дужче змарніла. Тільки чорні брови — невилинялі, майже дівочі! — нагадують ще про колишню вроду, стрілчасто лежать над очима виразною, вічноскорботною складкою.

Схилившись над ним, все дивилась йому в вічі, і губи тремтіли їй від стримуваних ридань.

— Як ви мене тут і розшукали,— сказав син не знайомим їй, удавано веселим баском, і тонка, по-хлоп'ячому соромлива усмішка, загравши на устах, одразу скрасила його всього, ще більше наблизила до матері.

Він, він! За час майже шестирічної розлуки до неспі-знання змінило його життя, змінило для інших, але не для неї, не для матері! Прийняла його в серце, яким є, здається, саме таким і ждала. Юне безкровне обличчя та сліди знайомих завихрень вище лоба. Наче вчора виряджала його, малого, в Каховку. Дитиною беззахисною був він для неї ще й зараз, в оцій непомірно широкій шпитальній сорочці з казенного полотна, з полотняними поворозками замість ґудзиків... Дарма що перший юнацький пушок уже пробивається над губою, темніє на підборідді, але й він здається якимось несправжнім, передчасним. Хлоп'я, та й усе. Блідий, кістлявий, весь аж світиться від виснаги. Нелегко навіть уявити було, що перед цим він уже рік не вилазив із сідла і нарівні з дорослими рубався по фронтах за свою невловиму долю. Тривала хвороба зробила його крихким, тендітним — в обличчі ні кровинки, руки мов трісочки, лише долоні незвично широкі й грубі, мабуть, розплескані рукояткою шаблі, розтягнуті суворою мужчин-ською роботою.

Зітхнула мати, дивлячись на ці руки.

Приспокоївшись, розв'язала клунок, стала добувати звідти гостинці. Совала синові під шинель домашні житні коржики, десь виміняні грудочки цукру, сушений терен та кисллиці... Хотіла роздати по коржику й Даньковим сусідам, але сувора милосердна сестра застерегла від порога, що їм не можна.

Мучились люди, стогін стояв у приміщенні. Той просить води, той щось белькоче, лається в маячінні. Неподалік Данька вусатий хребтуватий дядько бився в жару, схоплюючись, безтямно вигукував раз у раз:

— Плі! Плі! Плі!

Страшна маячлива війна продовжувала ще жити тут, не випускала нещасних людей із своїх пазурів.

— Даньку,— раптом нахилилась Яресьчиха близько до сина,— забери я тебе звідси. Дома швидше одужаєш.

— Навряд чи дозволять, мамо.

Як? їй та не дозволять, рідній матері не віддадуть?

— Схаменися, сину, що ти говориш. Хто це не дозволить?

— Комісара треба питати.

— Хіба в комісара матері нема, хіба в нього серце камінне? От, ей же бо — піду!

Вона була готова хоч зараз схопитися й бігти розшукувати комісара.

— Стривайте, мамо, не спішіть. Розкажіть краще, що в нас там дома робиться.

— Та що ж,— мати знову присіла біля нього.— Землю нам нарізали на Чернечому, і на твою долю нарізали. Дехто, правда, почав був, що на тебе не треба, що тебе вже, мовляв, і на світі немає, та Цимбал, спасибі йому, наполіг: "Не спішіть,— каже,— хоронити хлопця".

— Ну, а Вутанька ж як там?

— Хіба ти Вутаньки не знаєш: як не сміється, так плаче. Нелегко і їй, Вутаньці нашій, випало, особливо попервах, коли повернулася з Таврії,— ні дівчина, ні вдова. Натерпілася від багачів. Вигляду не подавала, а скільки тих сліз потаємці ночами виплакала — одна лиш подушка знає. Потім вже полегшало, коли звістки від Леоніда стали приходити...

— Я ж, мамо, з її Леонідом в одних боях був.

— Гостював і в нас він весною. Доброго серця, видно, чоловік, не помилилась Вутанька. Скільки там побув, а якось після нього аж у хаті повеселішало. І зі мною про землю погомонів, і Цимбала розпитав, чи все йде по правді... Цимбал же наш тепер із сажнем не розлучається. Ще й сонце не зійде, а він уже папку під лікоть, сажень в руку — і в поле!

— Хотів би я побачити Цимбала з папкою,— посміхнувся хлопець.

— Кажуть, він у ту папку, замість паперів, оладки собі кладе,— веселіючи, розповідала мати.— Набігається з сажнем по полю, прихилиться де-небудь та й поснідає. Бо дарма ото що неграмотний, а перший кинувся землю розміряти, вважай, що з його рук Кринички наділи одержали.

За розмовою мати, видно, й забула, що пустили її сюди лише тимчасово, і вкрай була вражена, коли їй нагадали, що вже, мовляв, пора... Приголомшена несподіваним нагадуванням, не стала й сперечатися, хоча в душі й була певна, що негаразд вони оце роблять, розлучаючи її з сином, бо матері ніхто йому не замінить, а вона — яка не є — одна здатна замінити йому всіх наймилосердніших на світі сестер.

Данькові сказала, що піде ночувати до знайомих, а насправді подалася на вокзал, там і перекуняла ніч на кулаці серед юрмища пасажирів, що по тижню вже, як цигани, кублились тут, чекаючи перепусток на поїзди.

На ранок знову була в лазареті. На цей раз пішла просто до комісара:

— Віддайте мені сина!

Комісар, літній, сивий уже чоловік у формі залізничника — виснажений теж, як після тифу,— саме розпалював грубку у себе в кабінеті.

— Сина? — покосився він на Яресьчиху.— Це котрий?

— Яресько... Данило Матвійович.

Комісар підвівся від грубки, витер руки об штани:

— Фронтів ще не розпускаємо.

— Видужає, знову віддам,— обіцяла мати.— Холодно ж у вас! — І навіть похукала в пальці.

Комісара це, видно, образило.

— А вугілля де? — насупився він.— Весь Донбас нам зруйнували, шахти позатопляли... Від цього тепло буде? Ото й так іще,— він кивнув на відро з вугіллям біля грубки,— залізничники від свого пайка відривають, хоч половина паровозів у депо без руху стоїть.

— Та чи ми ж не розуміємо,— співчутливо вимовила мати.— За ту землю панську всіх би вони раді нас до смерті поморозити. Та тільки ж у нас там лісова сторона, дрівець можна дістати... Кринички — ви ж чули?

Комісар порився в столі, пошелестів якимись паперами.

— А молоко вдома є?

— Скоро буде,— пожвавішала Яресьчиха.— Дали ж корівчину як родині червоноармійця. Теляти ждемо.

Акуратно підстрижені вуса комісара ворухнулись скупим, ледь помітним усміхом.

— Ну, скажімо, так... А чим довезете?

— О, за це не турбуйтеся,— аж просяяла Яресьчиха.— Я вже підводу договорила: за ворітьми жде!

Це, видно, остаточно переважило чашу комісарових терезів: віддав матері документи, віддав і хлопця. Вбігла до Данька збуджена, аж помолоділа:

— Забираю тебе, сину! Віддав комісар! Сама дома лікуватиму— в рідній хаті швидше на ноги станеш...

Балакаючи, несподівано впіймала на собі кілька мовчазних поглядів стриждених Данькових сусідів. Тоскно стиснулось серце від тих поглядів: були в них і смуток, і заздрість, і біль. "Забери й нас звідси",— мовби просили, благали вони її.

— Рада б і вас, людоньки, забрати, але ж несила моя, несила! — вихопилось їй із самого серця, і чула вже, як сльози здушують горло.

Кастелянша принесла Данькову амуніцію, поклала купою перед ним.

Мати допомагала йому одягатись.

— Який же ти худий, сину., самі ребра... сама душа зосталася,— приговорювала вона.— Здається, на руках би тебе, як маленького, до самих Криничок несла!

Доки він при материній допомозі натягав на себе все своє солдатське добро, за ворітьми тим часом проходжувався крутоплечий вусатий підводчик в кожусі до п'ят, наче штук десять облуплених баранів на ньому повисло. Ходив коло саней, похмуро притупував чобітьми, поверх яких було натягнуто нові, з валу виплетені домашнього виробу личаки. Підводчик уже починав сердитись, коли Яресьчиха в супроводі шпитального персоналу вивела сина з барака. Не впізнати було її. Радісна, випростана, освітлена щастям, вела його через подвір'я до воріт.

Син, помітивши хазяїна підводи, зненацька зупинивсь: впізнав у ньому свого давнього ворога Митро-фана Огієнка.

— З ним? — він кивнув у бік возія.

— Нікого від нас більше нема,— вибачливо пояснила мати.— Це й так пощастило: він у тюрму з передачею приїжджав. Син тут у нього сидить!

Данько насупився.

— Краще пішки, ніж з таким гадом!

— Отакої тобі,— занепокоїлась мати.— Куди тобі пішки: від вітру валишся!

— Ворог? — догадався комісар.— Пусте! їдь і на ворогові теж...

Огієнко, одразу втямивши, чого хлопець змагається серед подвір'я з матір'ю, наблизився до воріт і, аж ніби зрадивши, привітно замахав молодому Яреськові батіжком:

— Давай, давай, герою! Пускайся матері — своїми ходити вчись!

І, дочекавшись, поки мати підвела свого вояку ближче, став при них підпушувати солом'яні з'їдини в санях.

Данько зовсім знесилився, сп'янів від повітря, поки, спираючись на материне плече, додбав до саней.

— Звиняй, Матвійовичу, що на з'їдинах доведеться сидіти,— заговорив хазяїн, збиваючи солому.— Сінце, брат, розв'орстка з'їла...

Хлопець всівся до хурщика спиною, не в силі приховати своєї неприязні до нього.

Поки Яреськи прощалися з госпітальними, Огієнко теж сів і підняв батіг.

III

Полтавський шлях, ночівля у знайомих людей — і наступного дня надвечір вже під'їжджають до Криничок.

Дорога йде попід лісом. Весь ліс — в інеї, в крихкому, казково розкішному уборі. Сріберний, світлий, притихлий, мовби жде чогось, до чогось прислухається... Тиша навколо така, що, мабуть, за верству чути, як скриплять по снігу полозки їхніх саней, як довбе десь мерзлу гілку дятел. Клубками вальє пара від коней, відчувається, що назавтра береться мороз.

Данько, відкотивши комір шинелі, наїжачений сидить коло матері, жадібно поблискує очима з-під папах на рідні місця. Скільки тієї краси на світі! Показати б Наталці оцей — в інеї — ліс, повести б її за руку в його білосніжні, мовби наскрізь просвітлені і все ж таємничі глибини... Степовичка, ніколи вона не бачила справжнього лісу, ніколи отак не схилялось сяючими гірляндами над нею пухнасте, чисте, ніким не торкане віття! І торкати його не можна: здається, зачепи одну оту крайню гілку,— і весь ліс захрущить, осиплеться вмиль, розкришиться на скалки.

Тиша, тиша довкола — повна, урочиста. Не шелесне ліс. Лиш зрідка трісне дерево або десь у дзвінких верхах простукотить дятел, лісовий телеграфіст, мовби передаючи кудись у безконечні хащі звістку про подорожніх. Ні з чим іншим, тільки з красою весняних розквітлих садків може зрівнятися оцей повитий зимовими чарами ліс. У якомусь величавому супокі, в німому завороженні стоять незвично світлі в інеї вільхи та берести, могутні, наче куті із стрібла дуби.

Це вже були добре знайомі Данькові місця, в дитинстві він не раз сягав сюди на лісові свої промисли по хміль та по кислиці або коли йшов із хлопцями — цілою ватагою

— виглядати батьків, що поверталися з міста. Саме цією дорогою, що їде зараз він, колись повертався з ярмарку батько, повертався завжди веселим і неодмінно з гостинцем, а роздягнувшись у хаті, одразу брав ще зовсім малого тоді Данька на руки і починав чукикати, підкидаючи до стелі, з жартівливими приспівками-примовками:

Ой чук, чук, чук! Недалеко Кременчук, А ще ближче Говтва, Сорочечка жовта!

Веселим, з гостинцями, з жартівливими приспівками — таким зараз пригадався Данькові батько і, пригадавшись, все чомусь не йшов з думки. Може, тому, що поруч у санях, зайнявши половину їх дубленим своїм кожухом і мирно помахуючи на коней батіжком, сидів якраз один із тих, хто вкоротив батькові віку, хто в ту далеку бунтівливу ніч чинив над ним край села самосуд.

Огієнко, видно, якось почував свою вину перед молодим Яреськом, пробував у дорозі то так, то інак зачепити його розмовою, проте нічого з цього не вийшло: буркнувши слово чи два у відповідь, Яресько знову надовго замовкав. Не знає чому, але твердо був певен, що в особі цієї людини, цього кожухастого, зовсім ніби сумирного земляка не лише батько, але й він сам ще матиме лютого, смертельного ворога. На словах наче й добрий, дав матері навіть попону хлопцеві ноги прикрити, а відчувається, якби сила — передувив би і Яреська, і матір, і весь їхній рід. І дивно, що мати, така чутлива до всього, зараз мовби не хотіла чути його затаєної злоби і чула тільки його, Огієн-кове, горе, яким він до неї час від часу озивався.

— Отак, Мотре: ти свого додому везеш, а я своєму щотижня з дому передачі вожу.

— Судилося, видно, так.

— Та за що ж судилося? Не винен же мій і остільки!

— Якщо не винен — випустять.

— Еге, жди! Туди ворота широкі, та назад вузькі,— сказавши це, Огієнко раптом обернувся до Яреська своїми обмерзлими, схожими на оселедці вусами.—

Даниле! Чи нема там у тебе знайомого якого-небудь серед кременчуцького Чека?

— А хоч би й був, то що?

— Важко правди добитися, коли не маєш там руки. Взяли отак, посадили хлопця, а за що, спитай? З Варшавою, кажуть, зв'язаний... Та хто це докаже? Хто його чув коли-небудь проти? Ми з Радянською владою не воюємо, навпаки, ми хлібом її годуємо. Наше діло хліб робити, а її діло їсти!

З цими словами Огієнко так замахнувся на коней, що дістав батогом гілляки, збивши цілу хмару інею.

— Кому зовсім невидержка, той собі дорогу знайшов,— знов заговорив перегода Огієнко,— до Скирди он або до Ганнусі подався. Не горда, прийме!

Данько при цих словах здивовано обернувся до матері.

"Що це, мовляв, за Ганнуса така?"

— А це ж супутниця твоя, тавричанка,— сказала мати, з тривогою глянувши на ліс.— Ганна Лавриненко. По хуторах її Ганнусею звуть!

— Відчайдушна дівка! — жваво підхопив Огієнко.— Підбрала собі ось таких, як би й ти, орлів і подалася з ними по Україні гуляти! В білому платті, кажуть, ганяє на коні, а

за нею табуном — матросня, рубаки! Хто найкраще покаже себе в бою, хто найбільше ворогів порубає за день — того вона на ніч... собі бере.

Яресько був просто ошелешений почутим. Ганна... Хто б думав-гадав!..

Вічна ота наймичка, злидарка, що разом з ними в Каховку продаватись ходила, разом з батрацькою голотою по степових таборах поневірялася. І оце вона тепер стала бандиткою?!

— Давно вже її в нас не чути,— помітивши синову збентеженість, заспокійливо промовила мати.— Може, на інші краї перекинулась, а може, й зовсім десь-не-будь баламутну свою голову загубила...

— Все може бути,— якось дивно гикнув Огієнко.— Може, в Гуляйполі в батька гостює, а може, вже в оцьому лісі,— не обертаючись, він кивнув головою на ліс,— коней годує та нас із вами піджида!

I, відхилившись назад, він з розмаху пужнув коней батою.

Замигтіло, пробігаючи мимо, крихке, осяйне лісове царство. Досі Яреськові якось і на думку не спадало, що оцей чистий ліс його дитинства, оці застигли в світлій зимовій розкоші дерева можуть таїти в собі якісь небезпеки, а зараз, після загадкових Огієнкових слів, з глибини лісу, з його кришталевих, обвішаних білосніжними гірляндами печер на хлопця війнуло раптом якоюсь погрозливою невідомістю, і голубі вечірні тіні, виповнюючи ліс, уже мовби населяли його натовпами волохатих таємничих химер.

Дорога, тим часом завернувши, пішла навпростець, через луки, і очам відкрилася знайома дерев'яна церковця під горою і черідка розкиданих понад річкою хат. Сизі димки звивалися з димарів, танули в морозному надвечір'ї.

То вже були Кринички.

IV

ПІД горою у вишняку присіла, причаїлась батьківська хата. Завалена снігом, підперта на причілках кривими, від часу потемнілими сохами... Зате в хаті — видно знадвору — повно вогню, повно тепла. Палає буйним полум'ям піч, раз у раз з'являється на яскравому тлі вогню знайома постать: сестра! То зігнеться, то випростається біля печі — готує, мабуть, вечерю.

Вже Данько з матір'ю наближався до дверей, як раптом, де не взявшись, викотилось йому під ноги кудлате собача, застрибало, зацвякотіло з кумедною завзятістю. Мати прикрикнула на нього, відганяючи: "Пішов вон, Колчак!" — але воно не слухало і все націлялось впіймати молодого господаря за його обстрипану шинель.

На гомін вискочила з хати Вутанька.

— Хто це тут воюється? — і, розгледівши в сутінках приїжджих, в радісній нестямі кинулась до Данька.— Ой божечку! Братуку!

Гаряча, розпашіла від печі, вхопила закоцюблого з дороги вояку в обійми, обдала всього духом полум'я і майже внесла в хату на пругкім гарячім своїм плечі.

Доки мати підтягувала гніт у каганцеві (щоб виднішою була синові хата!), Данько, притулившись до теплого комина і відігріваючи заляклі руки, стежив, як радісно

шапарює по хаті Вутанька. Зовсім, ніби не змінилася за цей час! Як і раніше, горять, сяють очі молодим вогнем, і так же по-дівочому грають сміхотливі ямочки на смаглих вишнево-рум'яних щоках. Нема їй, видно, втоми: в'ється по хаті, мов ластівка,— жвава, легка... І вся ще як дівчина: струнка, пружка, в ситцевій голубенькій кохтині, що туго облягає стан та високі груди. Аж дивно було чути, що то до неї, до Вутаньки, нишком озивається десь із запічка приглушений дитячий голосок, називаючи її матір'ю:

— Мамо... цуєте, мамо... де мої стани?

— Нащо тобі штани, пічкуре? — обертаючись на голос сина, просяяла Вутанька.— Ану вилазь, покажися дядькові! Дядька ж тобі ось бабуся привезла!

В запічку чути сопіння, якусь вовтузню і потім:

— Я без станів не вилізу...

— Отакої тобі,— засміялась Вутанька.— Ну шукай, де ж ти їх дів?

— Давай я ось тобі поможу,— полагодивши каганець, загомонила до внука баба.— Стільки ждав, що прийде котрийсь — батько або дядько, а тепер забився в нору і на світ тебе не виманиш. Окрайця від зайця хочеш, Васильку?

— Хочу.

Вона добула з клунка свій же домашній, тільки наскрізь промерзлий, аж іскристий з морозу окраєць:

— На, це ми тобі з дядьком у зайця відняли... Виманений окрайцем, з печі на лежанку спустився

нарешті сам Василько, білоголовий, лобатий карапуз. Став на край лежанки — в полотняних штаненятах з підтяжкою через плече, насуплено зиркав на гостя.

Данько уважно розглядав племінника. Лобате, не по-ярьськівському біляве, а очі., вилитий Бронников!

Він простяг йому руку:

— Ну, здоров, Бронников.

— Длас-туй-те.

Так вони познайомились. Але по-справжньому Василько визнав дядька лише після того, як він, скинувши шинель, сів на лаві у червоному своєму галіфе та блискучих острогах, що одразу мовби осяяли всю хату. Хлоп'я, що досі хмурилось, тепер і рота розкрило від захоплення:

— Спо-ли... А де з вас кінь та сідло?

— Ех, брат Васильку,— посміхнувся невесело дядько.— Сам би хотів оце знати, де зараз мій кінь та сідло.

— Рано тобі ще про сідло думати,— пригримнула вдавано баба на внука.— Твоє ще отам, хлопче...

Вона показала йому дорогу на піч.

Вутанька, присівши біля брата і ніжно поблискуючи до нього очима, розпитувала його про здоров'я, потім раптом похвалилась, що недавно одержала оце від свого Льоні листа.

— Три тижні йшов десь аж зі станції Апостолово. Ти не знаєш, де це Апостолово?

— Апостолово, а там і Берислав, Каховка, Чаплин-ка,— задумався Данько.— Якби не оця мені дурна хвороба...

— Льоня там і про тебе пише,— поспішила втішити його сестра.— Шкодували, каже, за ним, добрий розвідник був.

І, помітивши, як при цьому повеселішав брат, Вустя кинулася шукати за іконою на божниці листа.

— На, краще сам почитай.

— Ще не начиталася,— настрожила від печі мати на Вустю.— Щовечора, замість молитви, на сон грядущий... Піди ночви внеси.

Вутанька, підхопившись, за мить внесла з сіней дерев'яні видовбані ночви, ті самі, в яких мати купала Данька ще малим.

— А як же б ви хотіли, мамо? — поставивши ночви перед братом, знов повернулась Вутанька до свого.— Стільки часу ніякої звістки і ось... Даньку, де це Апостолово? — ще раз запитала вона.

— Звідси не видно,— відбувся жартом хлопець.— А ти що — чи не майнути задумала?

— О, якби тільки знала, що його там застану! На крилах би полетіла!

— Схаменись, навіжена! — випросталась біля печі стара.— Саме той час, щоб літати!

— Ганна ж он літає? — пустотливо сяйнула очима Вутанька.— Чому ж нам ні?

— До речі, що це у вас тут з Ганною скоїлось? — дивлячись на сестру, запитав Данько.— Мені аж не віриться.

— Довга пісня,— жваво заговорила Вутанька.— А тільки я думаю, що там в усьому найбільше дядьки винні. Як колись хотіли її молодому Фальцфейну продати, так тепер отаману Щусю в банду продали! Бандити самі, бандиткою і її зробили!

— Тихіше! — озирнулась мати на вікна і, наблизившись до сина, стала розповідати сама.— Солі якраз по селах не стало, так Сердюки спряглися з гноївщанськи-ми монахами — і гайда чумацькими шляхами через усю Україну на Сиваш по сіль: там, мовляв, її скільки хочеш, даром нагребемо. Та не той, видно, час, щоб чумакувати: не дійшовши до Перекопу, потрапили по дорозі у ватагу до якогось махновського отамана Щуся. Налетіли потім сюди з ним та й Ганну підхопили...

— Сама я не бачила його,— вихопилась Вутанька,— але, кажуть, красень там такий, матрос, по хуторах всіх дівчат з ума позводив..

— Скатерть нерозрізаних керенок залишили Сердюки Лавренчиси за дочку,— стишеним голосом розповідала мати,— а самі за неї в отамана нібито горщик золота взяли.

— В ціні Ганна.

— А то ж як.. Діждалися Сердюки свого ярмарку...

— А зараз де ж вони промишляють? — запитав Данько.

— Нібито й досі при Ганні обидва,— пояснила сестра.— Вона ж тепер — після того, як Щусь її десь кулю схопив,— сама, кажуть, над бандою отаманує!

— Годі про неї,— оглянувшись на вікна, застережливо промовила мати.— Проти ночі краще не згадувати.— І до Вутаньки:— Підйди лишень вікна позатуляй. Та корові на ніч підкинь, та збігаєш потім до Семенихи олії позичиш.

— Ой, свекруха ж комусь попадеться,— одягаючись, сестра лукаво стрельнула оком в Данька.— Десь живе дівчина й не знає, яка її тут свекруха жде!

І, засміявшись, вискочила з хати. За хвилину вона вже гуркотіла попідвіконню, навішуючи обмерзлі комишеві мати, що були їм взимку замість віконниць.

V

Коли Вутанька повернулася від сусідів, Данько, викупаний, у чистій батьковій сорочці, сидів біля столу, схилившись над Леонідовим листом.

"Дорога, вічно любима дружино й подруго моя, Вутаню! — клались дрібними рядками незвично одверті, незвично ніжні в устах комісара слова.— Після того, як ото ми востаннє обнялися й поцілувалися з тобою край села..." Це все не до нього... Ага, ось і про нього. "Данька втратили в Єлизаветградському повіті, у нього був тиф, а він довго не признавався... Разом з іншими його відправлено в м. Кременчук..." І далі про те, що шкодують за ним. Решта — майже все до кінця — про сина. Як росте та чи батька згадує і — бережи, бережи, бережи...

Згорнувши листа, Данько підвівся і, в задумі ходячи по хаті, мовби ненароком заглянув на піч до Василька. Хлоп'я вже міцно спало, підклавши кулачок під щоку, всміхаючись до когось уві сні. Юний Бронников. Де батько, а де син... Ніхто й не вгадає, що зараз сниться хлоп'яті, яким своїм за день набіганим радощам так мрійливо усміхається воно? Дивився, і так раптом гарно, світло стало Данькові на душі, наче то всміхалось до нього його власне дитинство з вихром на тім'ї, з полотняною підтяжечкою через плече.

Радий був, що вирвався з лазарету. Мабуть-таки, ніде в світі нема кращих лікарів, ніж мати, ніщо в світі не може зрівнятися з оцим рідним теплом, затишком та ласкою домівки, від яких він так одвик на бурлацьких бездомних дорогах. Після суворих років бурлакування та безконечних боїв все його зараз тут наче голубило, все йому подобалось заново: і турботливе материне буркотіння, і радісна Вутаньчина невгамовність, і старий мисник з яскравим посудом, і притрушена свіжою золотистою соломою долівка. Ось тут батько, сміючись, підкидав його до стелі... Дубовий сволок прогнувся, потемнів від часу, але ще міцно тримає всю крівлю на своєму кряжистому хребті. Скільки він ще витримає, скільки проживе?

Вечеря була як на святвечір: Данька посадили на покуті, посередині, мати з Вутанькою сіли по боках. І хоч не розкішно було на столі, проте оця гаряча картопля в кожушках, та хрумкотливі, наче свіжі, огірочки з погребя, та підсмажені, щойно з сковороди гречаники з запашною олією здалися Данькові за найсмачніші у світі наїдки.

— Аж ніби поздоровшав одразу,— признався він після вечері, навіть не підозрюючи, як цим він обрадував матір.

Де ж йому постелити?

Мати була за те, щоб на печі. Вутанька — щоб на лежанці, а сам Данько зупинив

свій вибір на широкому дощатому полу, що займав увесь куток під жердкою — там, де спав колись батько.

Скоро й полягали. Загасивши каганець, довго ще гомоніли в темноті. Вутанька жадібно розпитувала, де він встиг побувати за цей час, а мати, дізнавшись, що зовсім недавно Данько брав участь у визволенні Києва, й сама заговорила про Київ, стала пригадувати, як ще дівчиною ходила з односельцями у Лавру на прощу. Данько з малих літ знав цю, схожу на казку, материну розповідь про те, як ішли вони гуртом на богомілья багато днів по курних шляхах з торбами через плече і як одного разу надвечір далеко попереду в себе, неначе в небесах, побачили нарешті облите сонцем золотoverхе місто на святих наддніпровських горах. Разом попадали серед шляху навколiшки і, плачучи, молились на ті гори, на ті далекі золоті куполи, що яскраво розблискувались в надвечірньому сонці. То було давно. А тепер ось зовсім недавно він — не на колінах! — верхи на коні влітав у те місто, шаблею врубався між золоті його куполи!

Це вже було в кінці їхнього багатотижневого переходу із Таврійських степів до своїх на північ. Мряковитої осінньої ночі в лісах під Житомиром об'єднана колона південців нарешті зустрілася з регулярними радянськими військами — передовими частинами 12-ї армії. Неймовірно тяжкий, з безконечними боями похід залишився позаду. Після такої дороги можна було ждати й перепочинку, однак спочивати не довелось: 12-а армія саме готувалась до наступу на Київ, і Таврійський полк, як один із найвипробуваніших, тієї ж ночі одержав бойове завдання

Ішли лісом, незнайомою дорогою, крок за кроком продираючись в суцільній темряві по заданому маршруту. Знали, що цієї ж ночі десь з іншого боку, з Чернігівських лісів, на Київ ведуть наступ чернігівські партизани, славні богунці.

Темінь — хоч око виколи. З хропінням провалюються коні на закиданих хмизом баюрах, звідусіль тягне вогкістю боліт, терпким запахом прілого листя. А вгорі, перекочуючись, як море осіннє, шумить і шумить ліс верховіттям дубів та сосен.

Хлюпає твань під ногами, б'ють в обличчя гілки, і лісова темрява, розіллята навколо, осліплює навіть найзіркіших,— багато хто з вирослих у степу чабан-чуків-тавричан раніше й не бачив такої густої тьми. Однак, незважаючи ні на втому, що валила з сідел, ні на темряву, що мокрим галуззям виштрикувала хлопцям очі, всі були сповнені пориву й рішучості будь-що пробитись до Києва, заволодіти ним назавжди.

— До Києва, а там хоч і під коня! — висловив спільну їхню думку тієї ночі студент Альоша Мазур, що, поранений в одному з останніх боїв, ледве тримався в сідлі.

Суворо, по-осінньому шумів над головою ліс, і в його безкрайньому шумі степовикам вчувався то шум ковили, то шум рідних, далеко залишених на півдні морських узбереж. Для Яреська ліс не був дивиною, всі птахи його дитинства, здавалось, дрімали навколо в цих хащах, а терпкий запах мокрого листя, грибів та мурашників, а оцей суворий лісовий шум над головою — то грізний і глухий, коли шумить дуб, то ніжний, бринли-вий, коли шумлять сосни,— як він тривожив душу після стількох років розлуки, після того, як за свистом степових буранів він став уже

забувати гомін полтавських гаїв... Було в ньому, в лісовому осінньому шумі, щось рідне, від голосу матері, до болю тужливе й прекрасне. В ту ніч Данько багато думав про матір і про те, як вона ходила дівчиною в Київ на гірке своє богомілля.

А вранці полк вийшов на відкрите узлісся і, вражений, зупинився в німому зачаруванні: далеко на горах уже видно було їм золотoverхий Київ!

З імлі небозводу, з глибини сивого осіннього неба випливали золоті маківки його соборів: опукло світилися назустріч, як величезні й досяжні для людини сонця.

Дивилися на них бійці-тавrichани, дивилися зморені коні, дивилися і степові двожильні верблюди, що з присиваських солончаків дійшли аж сюди і тепер тяглися у бік незнайомого золотoverшого міста своїми добрими азіатськими мордами.

Вітер шумів за вікном, ніби навіваючи спогади про недавні бої, про товаришів. Смуток все більше охоплював Данька. Скільки друзів втратив лише за останній час: Яноша в колоніях поховав, Альошу-студента десь у Києві в лазареті залишив...

А Вутанька вже озивалась до нього з лежанки про щось зовсім нове, про зовсім інше:

— У нас, Даньку, не скучатимеш! Як одужаєш, ми тебе до себе в артисти запишемо, на кону гратимеш! — і в голосі її забриніла схвильована, радісна розбенте-женість.

Данько став розпитувати про той кін, що раніш про нього в Криничках і не чули.

— Вирішили: жити так жити! — запально говорила сестра.— В панській економії Нардом відкрили, сцену спорудили, там і виступаємо. Спочатку чудно було якось, а тепер усім полюбилося, навіть старі ходять.

— Це які ж старі? — осудливо обізвалася з темряви мати.— Що ото дід Винник?

— А що ж, як дід Винник? Він у нас Гришку Распу-тіна грає!

Данько і Вутанька засміялись, а мати, видно, аж розсердилась:

— Сам він Распутін, той дід... третій рік не говіє. То все по весіллях каблуки збивав, а це вже на комедії перекинувся.

— Що ж ви ставите? — поцікавився Данько.

— "Наталку Полтавку" найчастіше, а недавно "Марата" ставили,— розповідала сестра.— Це ми червоно-армійцям показували, вони в нас тут з тиждень стояли. Гарна п'еса, тільки співати нічого — сама стрілянина: мені там треба Грицька Титаря кинджалом колоти. А це Нонца батьщина з Полтави нову п'есу привезла: "Про що тирса шелестіла". Не чув такої?

— Не знаю. Не чув.

— В суботу будемо ролі розподіляти. Невідомо, про що воно, яка там роль мені випаде...

— Годі вже тобі,— перепинила мати Вутаньку.— Данькові спати пора. І так загомонілись.

Тихо стало.

Злегка шарудів вітер комишевими матами за вікном,— справді, чи не тирса шелестить степова? І відкрився Данькові залитий сонцем Таврійський степ і синьоока дівчина, де не взявшись, усміхаючись, бреде, по пояс у заповідних розшумованих

травах — і то вже був сон.

— Виглянула б, дочко, чи не топиться там у кого з сусідів,— звернулася вранці мати до Вутаньки, що саме вмивалася коло порога.— По жар треба збігати.

— Якраз! — засміялась Вутанька.— У них розживешся жару. Вони самі ждуть, поки в нас затопиться! — І весело пояснила братові: — Сірників у селі нема, то як ранок, так кожен і жде, в кого першого димок над хатою зів'ється.

— Там у мене в шинелі кресало повинно бути,— пригадав Данько.— Васильку, ану пошукай.

Найшлося в кишені кресало, і кремінець, і гніт. Ціле багатство! З радісним чеканням дивилася вся сім'я на сухі, схудлі Данькові руки, що готувалися видобути з того причандалля вогонь. Василько, якому вперше доводилось зблизька бачити таке, і дух затаїв, невідривно стежачи за найменшим дядьковим рухом. Невже ото з такого може бути вогонь? А дядько, прилаго-дившись, креснув раз, креснув два, постудив, роздмухав і... став вогонь!

Незабаром веселий димок уже заструмував із димаря Яреськової хати. Ріс, здіймався стовпом все вгору та вгору, в морозне вранішнє небо. Перший на весь куток.

І тут почалося: рип та рип, хряп та хряп... Одна за одною вбігали знадвору жвавi, мов синички, зовсім молоденькі сусідки, яких Данько, може, й знав колись малими, а тепер так повиростали, що годі було і впізнати. Ждучи, доки Яресьчиха нагортала їм у черепки вишнево-яскраве жевриво, дівчата мовчки стояли біля порога і, стримуючи свою жагучу дівочу цікавість, крадькома позиркували з-під хусток у бік молодого Яреська, у бік того, хто хоч і стрижений, та худючий, та суворий лежить, одначе все ж добув їм цього трудного вогню!

Брали свої черепки і, на ходу дмухаючи в жевріючі жарини, розбігалися з ними по всьому кутку. Данькові потім тільки й залишалося довідуватись: чия та чия.

— Ота, що як коза, то Семенишина,— пояснювала мати,— та, що з найщербатішим черепком, то Ількова, а третя не знаю й чия — не з нашого кутка прибігла.

— Зачули вже,— посміхнувшись, лукаво підморгнула Вутанька братові.— Невісточки на розвідини бігають!

І, обкинувшись хусткою, підхопила на руку відро, майнула поратись по господарству.

Однак не минуло багато часу, як вона знову вбігла в хату, вже густо розрум'янившись чи то з морозу, чи від хвилювання.

— Мамо! Що то за лантухи у нас у хліві, половою притрушені?

Мати мовби не дочула: як поралася біля печі, так і далі поралась, ще глибше подавшись обличчям просто туди, в палаючу полум'ям піч.

— Стала набирати полуку і раптом чую щось тверде,— схвилювано розповідала Вутанька, звертаючись тепер більше до брата.— Розгрібаю, аж там два отакенні лантухи з зерном!

Мати нарешті випросталася, повагом стала витирати руки об фартух.

— Чи не Дід Мороз підкинув уночі? — посміхнулася вона якось винувато, невміло.—

Прочув, може, що в нас одна межисідка в куфі залилася, та й підкинув на кутю...

— Ой, щось воно тут не те! — пильно видивившись на матір, вигукнула Вутанька.— Не такий той Дід Мороз щедрий, щоб лантухами розкидатись. Два отакенні лантухи, подумати тільки!

— Ну чого ти розгаласувалася, дочко? "Лантухи, лантухи..." Ти ж їх туди не клала? Розгорнула, побачила та й знову пригорни...

— Ховати? Від кого? — спаленіла Вустя.— Від тих, що на фронті? Що на голодних пайках сидять?

— Тихіше, Вусте! Ще люди почують...

— Хай чують! Хай знають! У волость он продзагін прибув, за кожен зернину людей баламутять, а тут... По правді скажіть, мамо: звідки воно?

— Не бійся, не крадене.

Вутанька з рішучим виглядом ступнула до дверей:

— Піду в ревком! Може, зерну тому давно б уже на станції у вагонах бути!

— Стривай,— перейняла її стривожено мати.— Кидаєшся, як оглашенна. Сядь.

Дочка відступилась від лави, сіла. Мати деякий час стояла серед хати, склавши руки на грудях, як для моління.

— Подумайте: весна прийде, земля тепер своя, а чим сіяти? Гречки та проса он по вузлику в чулані залилось. А хто дасть? Хто позичить? — Мати помовчала.— Зізнаюсь вам, діти: гріх. Все життя нікого не обманювала, а тут, на старості...— вона затулила обличчя руками.— Хто зна, як воно там ще буде. Не ради себе... заради ж вас... заради Василька гріх на душу взяла!

І, перехрестившись у куток, мати розповіла.

Вночі вийшла вона з ліхтарем до корови, оглянула і вже поверталась до хати, як раптом хтось із-за вугла — шасть назустріч! Злякалася, думала — бандит якийсь з лісу. А воно: "Свої, свої. Не бійся, Мотре". І хто б, ви думали? Огієнко! Митрофан Огієнко! Так і так, каже, як хочеш, а виручай. їдуть з міста розверстку викачувати, хочуть весь хліб вигорнути під мітлу, так дозволяй хоч клунок який-небудь закинути тобі в половник,— ти бідна, в тебе не шукатимуть...

— Стала я відмагатися, а він і слухати не хоче, вже тягне з зятем лантухи десь із-за хліва. "Оце,— каже,— прикидай половиною, хай перележить. А будемо квитатися — не зобиджу, знаю, що в тебе тепер у хаті прибавилось їдаком".

Данька, видно, боляче різнуло це слово, проте він промовчав. Бо таки ж їдак... Зате Вутанька була сама не своя від обурення.

— Катюга! Павук! — схопившись з місця, вигукнула вона схвильовано.— За нашою спиною заховатися хоче! Знову попихачів шука!

— Та воно, діти, рік трудний...

— Ніхто не каже, що легкий,— все більше розпалювалась Вутанька.— Нам трудно, а робочим удвічі трудніше! Ленін на восьмушці живе!

Мати задумалась. Вже, видно, вона не знала, як їй і спекатись тих лантухів.

— Знаєте що? — сказала, зрадівши якійсь думці.— Побіжу я зараз до нього. Скажу,

хай сьогодні ж назад забере. Як стемніє, хай приїде саньми й забере.

— Дзуськи тепер! — вигукнула Вутанька.— І так, мабуть, по ямах гноїть, а йому ще назад віддавати. Ні, раз уже я цей хліб найшла, то я ним і розпоряджусь!

Мати глянула на неї сполохано:

— Вусте!

— Так, так! — вже з якимось веселим лукавим викликом грозила Вутанька.— Я його навчу, калитку, як треба ховати!

Данько не міг стриматися від сміху.

— Ану навчи, навчи,— підохочував він сестру.— Поможи йому виконати розверстку!

— Поможу!

По тому, з яким радісно-рішучим поблизком у вічу Вутанька взялася за двері, мати зрозуміла: нічим її зараз не відговориш, нічим не зупиниш... Тільки що ж вона все-таки намислила собі?

VII

Впрігшись у санчата, розшарівшись з морозу та напруги, тягне Вутанька вуличкою на гору важезні свої лантухи. Помагаючи їй, ззаду санчата підпиhaють сусідська дівчина, яку Вутанька кликнула на поміч, та свій доброволець — Василько, що ледь видніється із-за лантухів у кудлатій дядьковій шапці. Так просився, щоб взяла його з собою, що ніяк не могла йому відмовити. Тепер мусить раз у раз оглядатися на нього, боїться, щоб не посунулися з саней лантухи, не придавили їй сина. Чесно трудиться хлопець, підпиhaючи, аж спотикається за саньми у ковзких бабиних шкарбанах.

Вуличка, що вела на толоку до гамазею, підіймалася все крутіше, тягти було все важче, але чим важче ставало Вутаньці тягти, тим легше, тим радісніше робилося їй на душі. Ах, де там він, її комісар, хай би глянув оце в бінокль, хоч із-під Криму побачив би, як тягне вона з сином на гору оце нелегке хлібне своє щастя, в надії, що розшукає воно десь у поході її Леоніда і надголодь воюючих його бійців. Все тіло в жару від напруги, аж до землі припадає під віжками, а на серці так гарно, гарно!

На горі, коло навстіж відчинених дверей гамазею димить цигарками гурт чоловіків, і перший, кого зірко помітило серед них Вутаньчине око, був якраз він,, Митрофан Огієнко. Червоний, як після чарки, в бекеші, окантованій сивим смушком, саме розповідав щось веселе дядькам і сам голосно реготав разом з ними. Загледівши на відстані Вутаньку та її незвичайну хуру, він раптом замовк на півслові і вже не міг відірвати очей від величезних, пошитих із нових ряден лантухів, що, мов кабани, лежали впоперек на санчатах.

— І звідки це в тебе, Вусте, такі запаси? — загомоніли при її наближенні дядьки.

— Щастить же цій молодиці: серед зими вродило!

— Якраз на голодну кутю!

— Чи це, може, оцей, що з-під шапки виглядає, за себе розв'орстку припхав?

Підтягнувши санки навпроти дверей, Вутанька неквапом випросталась. Зустрілася поглядом з Огієнком і помітила, як тривога промайнула йому в очах.

— Чого ж ви стоїте, дядьку Митрофане? — звернулася просто до нього.— Помогли

б, чи що?

— Та й справді-бо,— кинувся до лантухів Цимбал з заткнутим за вухо огризком олівця.— Не жінчині ж отаких кабанів двигати. Ану берись, Митрофане!

Огієнко вже напустив на себе спокій.

— Чого ж, ми не ледачі,— сказав він і, сплюнувши в руки, розважно став намащувати ними рядняні цупкі гузирі.

Довготелесий Цимбал, натужачись, спершу ледве не випустив лантуха з рук. Задкуючи до приміщення, він аж заточувався від незвичайної ваги, а Огієнко тільки сопів та надувався,, по-волячому ступаючи за лантухом через поріг.

— На такий вантаж і гир у мене не вистачить,— весело занепокоївся Цимбал, коли обидва лантухи вже височіли горою на вазі.

Смішно було Вутанці дивитись на Цимбала, як він метушиться із застромленим за вухо олівцем, як, згорбившись, поклацує там щось у себе на вазі. Темний та недрюкований, а коли довелось, то й землю панську сажнем переміряв і вже ось при вагах з олівцем за вухом стоїть, розверстку з людей приймає.

— Добра пашаничка, добра,— прищмокували дядьки, коли хліб уже було зважено й відставлено вбік, до засіків.— Зерно до зерна!

Взяв на долоню кілька зернин і Огієнко.

— Еге ж.. Як сльоза.. їстиме хтось "паляніци".

— Давайте ось сюди його,— підійшов, розпоряджаючись, Цимбал.— Берись, Митрофане, підсобляй уже до кінця.

Зашуміла в засіки пшениця, старанно витрусив Цимбал один лантух, потім і другий.

— Е! Люди добрі! — раптом здивовано вигукнув він.— Та тут ось ізсередини на лантусі помітка якась ьакарлякана. Бублик якийсь, начебто як "О"... Стривай, Митрофане, чи не твоє це тавро?

— Ні, не моє,— відвернувся Огієнко.

— А ви краще, краще придивіться, дядьку Митрофане,— сказала Вутанька.

— Їй же їй, так наче твоє,— не вгамовувався Цимбал і став вивертати лантуха тавром наверх.

Огієнко з люттю вирвав лантух у Цимбала з рук.

— Забирайте обидва,— Вутанька, посміхнувшись, підкинула йому ногою і другий лантух.— Вам на хазяйстві згодяться, а мені ваші торби ні до чого.

— Москва для вас,— огризнувся Огієнко,— гори порожніх фабричних пришле. Торбів хіба ж таких нашіє. На все життя вистачить!

Скрутивши в клубок обидва лантухи — під руку їх і, як піджигалений, вискочив геть з гамазею.

Довго реготали услід йому дядьки. А Цимбал, розгорнувши квитанційну книжку, повагом добув із-за вуха свого олівця:

— На кого ж квитанцію виписувати? — звернувся він до Вутаньки і, кинувши у бік Василька, що підсьорбував носом біля санчат, жартома додав:— Чи не на нього?

Вутанька якийсь час стояла роздумуючи.

— Пишіть на нього,— серйозно промовила вона.— Від Василька — Червоній Армії. Так і запишіть.

VIII

Доки Вутанька здавала хліб, мати місця собі не знаходила: все не могла заспокоїтись, все ждала — з чим повернеться дочка від гамазею? Чомусь здавалося старій, що не може ця пригода кінчитись добром. Раз по раз припадала до вікна, виглядала на вулицю — чи не повертаються, чи не мчить санчатами з гори внук верхи на порожніх Огієнкових лантухах. Якби все було гаразд, вже, здавалось, мусив би він примчати.

Так у неспокої, в тривозі й сіла коло вікна за прядку. Тільки сіла — хтось майнув попідвіконню, загупав, оббиваючи сніг біля порога. По тому, як гупає, чути було — не своє. Не встигла мати відставити прядку, як двері з силою відчинилися і на порозі, метельнувши порожнім рукавом, з'явився Федір Андріяка, голова ревкому. Отряха отряхою: надворі мороз, а в нього груди розхристані й душу видно.

З його появою мати відчула, як ноги їй терпнуть і душа холоне в недобрих передчуттях: "За хліб! На допрос!". І розхристані груди Андріяки, і заросле чорною густою щетиною обличчя з розірваною ще в хлоп'ячих бійках губою надавали йому сердитого, навіть погрозного вигляду. Яресьчиха завжди його трохи побоювалась, побоювалась навіть без причини, а зараз...

— Не жахайся, тітко Мотре,— посміхнувся він мимохідь, хоча це була дивна усмішка: розірвана губа йому весь час лежала так, наче він прикусив її в приливі люті до когось і не відпускає.— Хай уже хуторяни мене жахаються, ті, що розверстку саботують, а вам чого? Ви ж своє здали?

— Та здали...

— Ну то чого ж... Це я зайшов ось нашого червоного кавалериста провідати.

Матері все ще не вірилось. Лише тоді відлягло від серця, коли Федір, з гуркотом підсунувши ногою табуретку до ліжка, присів біля Данька.

— Так що: до матері на побивку, значить? Товариш сипняк, кажеш, вибив із сідла?

— Вибив, проклятий.

— Чув, чув. Наше діло, брат, таке: то на коні, то під конем. Я сам торік ледве чортові душу не віддав під Білою Церквою. Бачиш оце? — він тряснув перед Даньком порожнім своїм рукавом.— Директорія одхватила, залишила з п'ятьма пальцями на все життя. Ну та нічого: вистачить і п'ятірні, щоб брати їх за жабри, ч-чортяк!

Це було його улюблене: чорти, чортяки, відчортувати, вичортувати, чортибахнути — так і неслося всюди, де він з'являвся.

— Ось ти б не чоркався, Федоре, в хаті,— благальним тоном промовила мати із-за прядки.

— Винуват, не буду! — рішуче пообіцяв Федір.— Хай їм чорт усім чортам! — І, махнувши рукою, уже знову звернувся до Яреська:— Ну де ж тебе, по яких світах носило?

— Далеко носило, доки до Криничок оце занесло... Вважай, що всю Україну з боями

пройшов. Як сів торік в Чаплинці на коня, то вже аж до самого Києва не залишав сідла...

— Он як! До Києва наша Таврія дістала?

— Разів три ми його з боку Брест-Литовського брали і знову здавати доводилось. Бо не всі ж і там, у Києві, арсенальці — були й такі, що з вікон окропом на голови лили. Ну, а коли вже підійшли богунці з Чернігівських лісів, тоді одразу всім нам веселіше стало. Богунці звідти, а ми звідси — і Київ наш.

Данько примовк, задумливо дивлячись кудись у стелю.

— А нам тут ще викурювати та викурювати,— промовив Андріяка і, затримавшись поглядом на Яресь-кові, блідому, схудлому, раптом вигукнув з жалем:— Ех, брате! Був би ти оце на ногах, запрягли б ми тебе з першого дня! Коммолівську ячейку якраз у селі створюємо — треба б їм бойового ватажка... А то в нас там усе молодь необстріляна — хлопчаки безвусі та дівчатка-піддівки, що матері їх вдома ще й за коси тягають. А час зараз, сам знаєш, який. Без оцього,— труснув Федір важкою кобурою,— за річку в ліс не потикайся.— В задумі помовчав якусь мить, потім, нагнувшись над Даньком, таємниче знизив голос:— Директива прийшла, щоб хуторян усіх перетрусити, вогнестрільну й холодну зброю вилучити.

— Ще є, значить?

— Є, є,— нахмурився Андріяка.— Та ще й буде. Тихо стало; тільки рівно, бджолино гула материна

прядка біля вікна.

— Хто ж у вас в осередку там? — запитав по якомусь часі Данько.

— Юна юнь! Завзята, беручка, але куди з ними — порошу ще ніхто з них не нюхав. А нам, партійцям, ти ж розумієш, аж-аж-аж зараз поміч потрібна! Та щоб зубаті, щоб, як чорти були, щоб і по куркуленках при нагоді могли чортибахнути, доброї здачі дати. Одне слово, тобі цього не минути!

Мати раптом, притримавши рукою колесо прядки, з докором глянула на Андріяку:

— Серце в тебе є, Федоре? Хлопець ще як шкелет он увесь, а ти вже йому клопоту шукаєш.

— Клопоту, мамо, я не боюсь,— посміхнувся Данько, поправляючи на собі ковдру.— Страшно отак дровинякою лежати.

З шумом, з грюком відчинилися двері — вбіг знадвору Василько, в дядьковій кудлатій шапці, веселий, розчервонілий.

— Ух і шапка ж! — вигукнув Андріяка назустріч Василькові.— Де роздобув таку? Чи не в махновці записався?

— Це дядькова, це я, поки він лезить.

— Добра, добра шапка... Ну розкажуй, брат, де ж це ти бігав, що так задихався?

Та цього Василько якраз і не встиг розповісти. Тільки рота розкрив, щоб розказувати, як бабуня з словами: "Годі тобі пащекувати!" — притягнула його до себе, стала порати йому носа та розкушкувати, бо в самого руки поклякли, що й гудзика не розстебне.

— Ну, а з фронтів як там,— звернувся тим часом Яресько до Федора,— ще не повертаються?

— Рідко,— покрутив своєю чубатою головою Федір.— Хіба що по чистій чи по хворобі якій. А так щоб густо, то Антанта ще, брат, не пускає. Не вгамовується, ч-чортова кукла! Було так наче й підібгала трохи хвоста, наче вже й блокаду була зняти готова, а на ділі... Кажуть он, що знов замишляють похід! На нью-йорк-ській, на лондонській, на паризькій біржах наче пока-зилась буржуазія! Ярмаркує! На розпродаж законні наші здобутки пустила! Шахти Донбасу, нікопольські рудники, терещенківські цукроварні — все це в них нібито зараз там у торгу, один в одного оптом купують і тут же на біржах перепродують.

Мати, що мовби й не прислухалася до розмови, раптом насторожено підняла голову:

— І землю?

— Атож!

— Хіба вони там не знають, що землю в нас люди вже поділили між собою?

— Не хочуть вони цього за нами признавати, тітко Мотре! Кажуть, що неправильно Цимбал панську землю розміряв.

Мати схвильовано відставила прядку вбік.

— Та невже ж вони знову війною підуть на нас?

— А думаєте, ум заоре? — вигукнув Андріяка.— Це вам, брат, клас на клас. Вирвали передишку та й знов.

Рипнули двері — зайшла Вутанька.

— Ось де він! — сказала, загледівши Андріяку.— А тебе там скрізь шукають.

— Хто?

— Продзагіц з волості прибув! Андрійка підвівся, збираючись іти.

— Ти ж тут, друже, оклигуй швидше,— кинув він Данькові,— життя, брат, кличе таких, як ти. Фершала, може, треба?

— Від фершалів утік,— посміхнувся хлопець.

— А то в нас є тут за річкою один коновал.— Відірвавши зубами шматок газети, Федір став швидко, вправно крутити однією рукою цигарку.— Вдень дідам грижі вправляє, а вночі потайки мило варить: думає, що не знаємо.

— Не милиться його мило,— роздягаючись, жартома кинула Вутанька.

— А знаєш, чому не милиться? Бо з петлюрівським воно в нього душком.

Федір підступив до печі.

— Ану, Вутанько, жарину.

Вутанька вигорнула йому цілу пригорщу яскравого, як вишні, жару.

Федір прикурив і, не прощаючись, подався з хати.

— Налякав же він мене,— полегшено зітхнула мати.— Хай йому всячина. Думала вже, що допроса прийшов з баби знімати.

— Мамо,— весело сказала Вутанька, ховаючи за ікону квитанцію,— коли питає Огієнко, щоб знали: ось де його хліб!

Увечері, тільки засвітили каганець, ввалився в хату Нестір Цимбал з папкою під пахвою, привів бійця-продзагонника на постій. Доки Цимбал жваво пояснював хазяйкам, що ставить їм постояльца зовсім невибагливого і до того ж "лише на одну ніч", сам постоялець — темнолиций, з підстриженими вусами, в літах уже чоловік, — морщачись, горбився біля порога, почувавши, видно, себе ніяково від того, що його непроханим гостем втискають оце в незнайому хату до незнайомих людей. Не скидав і кепки, наче ждав, що його можуть завернути звідси, не знімав і гвинтівки з плеча, що висіла на ньому якось нестрашно, по-домашньому просто — прикладом угору, дулом униз. Помітивши, як незручно відчуває себе приїжджий, Вутанька кинулась до нього, задзвеніла привітно:

— Роздягайтесь, будь ласка! Вішайте ось сюди! Хати не перележите.

— Мені подушок не треба, — криво посміхнувся постоялець, мовби виправдовуючись. — Я долі, на соломі.

Обережно поставив гвинтівку в кутку, в кочергах, повісив кепку на сволок і, розмотавши на шиї блаженський шарф домашнього в'язання, втомлено присів на лаві. Був сивуватий уже, з глибокими западинами щік на виснаженому довгому обличчі, з великими загрубленими руками, що, видно, немало переробили в житті всякої роботи. Сидів, покашлював, мовчав.

Цимбал тим часом, перекинувшись кількома словами з Даньком, рушив до дверей, міцно притискуючи ліктем свою тощаву порожню папку, на яку Данько не міг дивитись без посмішки.

— Повечеряв би з вами, — признався Цимбал, зачувши від печі смачний дух, — але спішу! Діла! Бувайте!

І, тряснувши на прощання бородою, мов цап, пірнув у глибіню темних сіней.

Постоялець все ще сидів мовчки, відпочивав. Мати, пораючись, час від часу позиркувала на нього. Натрудився, видно, за день чоловік, дошукуючись хліба насущного, ломом довбаючи мерзлу землю по хуторах у багатів. Їв що-небудь чи не їв — ніхто його не питає.

Ставлячи вечерю на стіл, мати помітила краєм ока, як загорілися у нього очі на гарячу страву. А стала припрошувати до кулешу — зніжковів, похнюпився, не бажаючи, певне, об'їдати бідняцьку сім'ю.

— Ми вже там заморили черв'яка.

І де б вони його заморили? В отих кугуток хутірських, що в них і криги серед зими не випросиш!

— Сідайте, сідайте, — стала припрошувати й Вутанька. — Чим багаті, тим і раді!

Сіли нарешті. За вечерю постоялець, розгомонівшись, неквапом розповідав про себе. Катеринославський робітник він, слюсар із заводу Шодуар. Зоставив дома сім'ю велику — не знає, чим і живуть, — а сам другий місяць отак усе мотається по волостях, продроз-верстку із саботажників витягає. Нелегко дається кожен пуд: на тім тижні чотирьох із їхнього загону бандитня під Ліщинівкою порубала. Тяжко, але що вдієш? Не

ждати ж, щоб рукою голоду республіку задушили!

— Ні, цього не буде,— гаряче вирвалось у Вутаньки і, ніби засоромившись своєї гарячковості, вона спитала катеринославця:—Чи багато сьогодні на Запсіллі натрусили?

— Дещо перепало,— відповів він спокійно.— В громадянина Махині — знаєте такого? — під настилом у конюшні яму чималу, може, й на піввагона відкрили.

— О, то це у вас добрий улов,— зраділа Вутанька.— Сьогодні піввагона та завтра...

— Пшениця — перший сорт, та жаль... підтекла, попріла вся,— нахмурився катеринославець.— Вважайте, добовий пайок цілого заводу в тій ямі зігнив.

Матір приголомшили ці слова.

— Хліб святий погноїти! — вжахнулась вона. Дивилась на ікону в кутку, а бачила за нею Вутань-

чину хлібну квитанцію. Добре зробила дочка. Треба, треба помагати! А то й справді повернуться пани і землю відберуть. Був би в неї зараз хоч який-небудь лишок — все б віддала на республіку.

Після вечері катеринославець, підвівшись із-за столу, став дякувати хазяйці.

— Спасибі за хліб, за сіль,— промовив він зі щирою, проникливою теплотою в голосі.— А ще більша дяка за те, що сьогодні в розверстку здали,— нам уже тут розказували.

— Що ви, бог з вами! — згоряючи від сорому, замахала мати руками.

— Ні, не кажіть,— серйозно перебив її катеринославець.— В найтяжчий час саме отакі, як ви, бідаки, республіку нашу з рук вигодували.

Закурив і, присівши коло печі, схмурич чоло, задумався, пускаючи дим у комин.

. Данько, стежачи за ним, почував, як дедалі більше росте в ньому щось тепле, синівське до цієї згорбленої працею людини, котра в такому віці, з уже посрібленими скронями, в стужу і холод тижнями мотається в складі заgonу по глухих волостях, добуваючи хліб для свого залізного, впроголодь воюючого класу.

— Як же там на заводах у вас? — перебравшись на лежанку, заговорив Данько до продзагонця.

— Трудно, товаришу,— відповів той, простуджено покашлюючи.— Трудно. Декому так гайку прикрутило, що й не витримав, пішов по губерніях запальнички робити. Але справжнє, пролетарське ядро, звісно, залишилося, тримає все на своєму горбі. І дарма що на голодних пайках, що холоднеча, аж руки до верстатів прикипають, а — бачили б ви — як працює народ! — робітник ожвавів, повеселішав.— З цехів не виженеш, самі надурочно зостаються! Бувало, що з ніг біля верстата падали...

— Ну, тепер буде легше.

— Легше чи не легше, тільки ми собі такий девіз на заводській брамі написали: "Вмерти, а почату справу довести до кінця". Не дамо себе задушити ні зовнішньою блокадою, ні голодом.

Доки вони розмовляли, Вутанька внесла знадвору в'язку свіжої соломи, кинула з розгону серед хати, аж морозний дух пішов від неї на піч до Василька. Хлопець,

здається, цього тільки й ждав: стрибнув десь згори просто в солом'яну кучугуру, з радісними вилясками став товктися в ній та перекидатися, тішачи дорослих своїми телячими пустощами.

Каганець тим часом став помітно примеркати. Кате-ринославець спробував полагодити його, покрутив у руках так і сяк, але даремно: виявилось, що гасу в каганчику залишилось вже тільки на самому дні.

— І долити нічим,— поскаржилась мати,— ото вже весь. Олією доведеться світити.

Робітник поставив світло на місце.

— Нічого! Прийде час, і ви назавжди розстанетесь з оцією допотопною блимавкою.

— О, а чим же світитимем? — здивувалась мати.— На лампу й зовсім гасу не настатишся.

— Електрика світитиме.

— Не знаю, що це й воно — лектрика...

— Це таке, що й не коптить, і чаду від нього нема... Груша скляна з волоском, і в ній — повно світла...

— І оце таке в нашій хаті світитиме? — посміхнулась мати: їй це здалося неймовірним.

Робітник підвівся, в задумі заходив біля порога, якийсь незграбний, в розкошланій сивині, з широкими лопатками, що різко виступали з-під темної бумазейної сорочки.

— Засвітиться і у вас, згадаєте моє слово,— заговорив він згодом.— Живем на військовій станції, а вже то тут, то там з'являються по країні перші електричні ластівки. З Русаковських заводів з-під Тули он сповіщають про першу таку ластівку, в Кам'янському теж недавно станція струм дала. Так це ж тільки життя починаємо. План ГОЕЛРО Ілліч розробляє, дніпровськими порогами цікавиться... Ні, за цими першими ластівками настане і справжня електрична весна.

— Чуєш, Васильку,— гукнула до сина Вутанька, сте-лячи гостеві постелю.— І в наші Кринички прийде колись весна електрична...

Мов дивну казку, слухав з печі Василько чудні ці слова.

А каганець все примеркав, примеркав...

Довелося лягати. Однак і після того, як уже всі вклалися і бабуня рукою пригасила тліючий гнотик (щоб і не чадів), Василькові довго ще ввижались картини весняного дня, переповненого птахами, ввижались чудні сяйливі оті ластівки, що мають прилетіти сюди і що тільки залетять у хату — одразу вона переповниться світлом!

Прокинувшись вранці, Василько знов розігнався з печі, щоб потовктися на соломі, де спав отой міський загадковий дядько. Проте ні постелі, ні ночувальника вже не було. Замість нього на соломі, згорнувшись, лежало... телятко!

Гарне таке, рябеньке, облизане, наче тільки що вмилося.

— Звідки воно, бабуню? Посміхнулась бабуня:

— Вночі само з лісу до тебе прибігло, Васильку. Це, мабуть, нам той дядько наворожив.

Може, й наворожив, може, й само з лісу прибігло, хіба мало різних чудес буває на світі.

Не чув хлопець, яка тут гуркотнява стояла вночі, не чув, як бабуня на радощах усіх підняла, побудила і як потім щаслива, присвічуючи недогарком свічки, відчинила двері навстіж, а добрий постоялець вніс на рукай це телятко до хати.

Х

Морози взялися люті. На палець замурувало в хаті шибки, аж сумом хапає за душу: коли-то вони тепер відтануть!

Від придухи гинула риба на Пслі. Ніби на сто літ уперед скувало його важкою непроламною кригою.

Вранці, вирушаючи з відрами на річку, Вутанька щоразу бере й сокиру з собою: після таких ночей ополонки доводиться прорубувати заново. Навкруги морозна рань, червоно сходить сонце, світлою парою дихають люди. Лункий передзвін стоїть попід лісом до самих Хорішок: всюди по селах о цій ранній порі люди прорубують ополонки. Б'є, рубає кригу й Вутанька. Гострі крижані скалки залізом стріляють в обличчя, щемлять розчервонілі руки. Не раз за цією роботою зашпори їй так заходять, що сльози навертаються на очі. І боляче, і кривдно ставало на свою долю: доки їй, мов удовиці, ковтати сльози отут над ополонкою, доки ще їй тут рубати, нарівні з дядьками, оцю проклятушу кригу, що дзвенить під сокирою, мов залізо. При живому чоловікові, а наче вдова... Знала, однак, що не він, не Леонід, у цьому винуватий і не його треба за розлуку винити: був би там тільки живий та здоровий. Кінчиться ж це коли-небудь, відіб'ються від ворогів, поприходять з фронту додому. По-новому, по-людськи тоді заживуть, настане й для оцих закутих кригою Криничок весна коли-небудь, настане!

А поки що бий, дорубуйся, Вутанько, до води, хай аж луна котиться понад річкою. Може, і він, з яким не налюбилася, десь хоч серцем почує тебе, хоч у думці побачить, як, нагнувшись отут над ополонкою, не чуючи рук від зашпорів, рубаєш і рубаєш вранці бриласту хрещенську кригу, б'єш, доки не з'явиться з-під неї жива, з весняним духом вода!

В один із таких ранків, коли Вутанька була на річці, чиєсь дівча, пробігаючи мимо, гукнуло з горба:

— Вутанько! На сходку!

Загуркотіло й попідвіконню у Яреськів, дрібно забарабанило в шибку:

— Тітко Мотре, до зборні!

— Бач, без тітки Мотрі вже й ладу собі там не дадуть,— посміхнулася мати до Данька.— Щоразу кличуть.

— Аякже: ви тепер, мамо, повноправні.

— Чого ж це вони там колотяться? — задумалась мати.— Мабуть, знову за хліб.

Як тільки Вутанька повернулася, повдягались обидві по-святковому, пішли на сходку разом: мати й дочка.

Ось коли настала нарешті воля для Василька! Досхочу міг він тепер вибрикувати, до впаду міг борюкатися по хаті та дукатися з рябеньким лобатим своїм приятелем.

При бабуні та при матері їм не дозволялося сходитись лобами, <